

KIRISH	Error! Bookmark not defined.
Morfemika haqida umumiy ma'lumot	2
O'zbek tilida so'z yasalishi.	7
So'zlarning tuzilish jihatidan turlari.....	22
So'zning shakli va grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari.	27
Otning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari.....	43
Otning ma'no turlari. Atoqli va turdosh otlarning turlari.	44
Ot turkumining son kategoriyasi. Son kategoriyasi haqida.	45
Otlardagi egalik kategoriyasi.	58
Otlardagi kelishik shakllarining morfologik-sintaktik xususiyatlari.	60
Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari.	71
Otlarda modal ma'no va uning ifodalanishi.	73
Otlarning tuzilish jihatdan turlari.	74
Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari, ma'no turlari.	81
Sifatlarning tuzilish turlari.	86
Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, ma'no turlari.....	95
<i>Bir</i> sonining o'ziga xos grammatik xususiyatlari.Sonlarning tuzilish jihatdan turlari.....	98
Test topshiriqlari	103
Ona tili darslarida foydalanishga tavsiya etiladigan metodlar va texnologiyalar	109

4-MODUL. Grammatika

11- MAVZU: Morfemika va morfema haqida umumiy ma'lumot.

O'zbek tilida so'z yasalishi. So'zlarning tuzilish jihatidan turlari

Reja:

1. Morfemika va morfema haqida umumiy ma'lumot.
2. O'zbek tilida so'z yasalishi.
3. So'zlarning tuzilish jihatidan turlari

Tayanch so'z va iboralar: morfemika, morfema, asos morfema, affiks morfema, so'z yasalishi, yasama so'z, so'z yasash usullari, so'z yasovchi qo'shimchalar, sodda qo'shimchalar, murakkab qo'shimchalar. morfologik qayta bo'linish.

Morfemika haqida umumiy ma'lumot

Morfemika so'z tarkibini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi hisoblanadi. Odatda so'z tarkibi deganda uni tashkil etadigan asos (o'zak) va unga qo'shiladigan qo'shimchalar tushuniladi. Tilshunoslikda asos va qo'shimchalarga nisbatan morfema atamasi qo'llaniladi. Morfemalarni, ya'ni qaysi qism-asos, qaysi qism- qo'shimcha ekanligini o'rganuvchi soha so'z tarkibi (morfemika) deb ataladi. Morfemika so'zining asosida morfema so'zi yotadi. "Morfema o'z m'nosiga ega bo'lgan, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan til birligi" dir. Demak, morfema so'zning eng kichik, bo'linmas ma'noli qismi. So'zning asosi ham, unga qo'shiladigan qo'shimchalar ham boshqa qismlarga bo'linmasligi bilan o'zaro umumiylik kasb etadi.

Morfema ikki ko'rinishda bo'ladi:

1. Asos (o'zak) morfema – lug'aviy ma'no anglatadigan, qo'shimcha morfema qo'shilishi uchun asos bo'ladigan qism. Masalan, bosh, ko'z, kel, gul, non, qush, qalam, kitob kabi so'zlar boshqa ma'noli qismlarga bo'linmagani uchun asos deb qaraladi.

2. Affiks (qo'shimcha) morfema mustaqil qo'llana olmaydigan, asos morfemaga qo'shib, unga turlicha qo'shimcha ma'no yuklaydigan qism. Demak, tilimizdagi barcha qo'shimchalar affiks morfemalar sanaladi. Ular vazifasiga

ko'ra 3 guruhga bo'linadi: so'z yasovchi, lug'aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi. Bu qo'shimchalar so'z asosiga to'g'ridan-to'g'ri, ketma-ket qo'shib kelishi mumkin. Masalan, paxtakorlarimizni so'zida yuqorida tilga olingan qo'shimchalarning 3 guruhi ham ishtirok etgan. Masalan,

maktab+dosh (so'z yasovchi)

maktab+dosh+lar (lug'aviy shakl yasovchi)

maktab+dosh+lar +imiz+ni (sintaktik shakl yasovchi)

Bu kabi so'zlar tarkibini morfemalarga ajratishda birinchi navbatda ma'no anglatish xususiyati e'tiborga olinsa-da, o'quvchilar qo'shimchalarning shaklidan ham xabardor bo'lishi kerak. Demoqchimizki, yuqoridagi *-imiz* (I shakl ko'plikdagi egalik qo'shimchasi) tarkibini *-i*, *-miz*, *-im*, *-iz* ko'rinishida morfemaga ajratishdan saqlanish kerak. Affiks morfemalar haqida ma'lumot berilganda ayrimlarining sodda va murakkab (tarkibi bo'linmaydigan) ko'rinishda qo'llanish to'g'risida ham tushunchalar berilishi kerak. Shundagina so'zlarni morfemalarga ajratishda xatoliklar oldi olinadi. Shaklan bir xil ko'rinishdagi qo'shimchalarning tarkibiga e'tibor qarating:

ovchilik (-chi+lik) – sodda morfema

ozchilik (-chilik) – murakkab morfema

E'tiborga olish zarur bo'lgan jihat shundaki, o'quvchilarning ko'pchiligi so'zlarni morfemalarga ajratishni bo'g'inga ajratish sifatida qabul qilishadi. Buni quyidagi ikki misolni bir-biriga taqqoslash jarayonida ham kuzatishimiz mumkin.

ko'p+chilik – morfemaga ajratish

ko'p+chi+lik – bo'g'inga ajratish

O'quvchilarning aksariyati, fikrimizcha, savolning mohiyatiga e'tibor bermasdan ikkinchi ko'rinishdakisini to'g'ri deb hisoblashadi. Vaholanki, ikkinchi ko'rinish bo'g'inga ajratish yuzasidan to'g'ri, morfemaga bo'linish jihatdan xatodir. Birinchi ko'rinish esa morfemaga ajratish bo'yicha to'g'ri, bo'g'inga bo'lish yuzasidan xato (chunki har bir bo'g'inda bitta unli ishtirok etishi kerak). Ko'pchilik so'zida ko'p – asos morfema deb hisoblanadi, *-chilik*

qo'shimchasining bo'linmasligiga sabab *ko'p+chi* shaklidagi bo'linish ma'no anglatmaydi, *ko'p+chilik* ko'rinishida ma'no anglatishi aniq.

Bugun ta'lim jarayonida tub islohotlar olib borilayotgan ekan, mavzuga aloqador bir mulohazani ham nazardan qochirmaslik kerak. So'zlarning tarkibini ma'noli qismlarga ajratish amalini o'quvchilarga o'rgatish ularga qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra turlari, asosga qo'shilish shakllari to'liq o'rgatilgandan so'ng bajarilishi maqsadga muvofiqdir. Shu sababli dasturdagi mavzularning mantiqan ketma-ketligini, uzviyligini ta'minlash zarur. Shundagina nutqimizda ko'p qo'llanadigan *-dagi, -larcha, -chasiga, -moqchi, -ydigan (-adigan), -moqda* singari qo'shimchalarning tarkibini ajratishga bo'lgan urinishlar to'xtaydi. Shular ishtirok etgan jummalardagi morfemalarga bo'linishga e'tiborni qarating.

Bog'+dagi olma+lar+ni ter+di+k

Mard+larcha jang qil+di

Siz bilan och+iq+chasiga gap+lash+sa+k

Men o'qi+moqchi+man

Hayot shiddat bilan o't+moqda

U majlis+ga bor+adigan bo'l+di

Sobir+jon o'qi+ydigan bola.

Tilshunoslikda «So'z yasalishi» nomli alohida bo'lim mavjud. Unda so'z yasalishi bilan bog'liq xususiyatlar, ta'rif va qoidalar, so'z yasalishi usullari haqida bahs yuritiladi. O'quvchilar yasama so'z atamasi bilan tanishadi. O'zbek tilida so'z yasalishi jarayonidagi fonetik o'zgarishlar haqida tasavvurga ega bo'lishadi.

Morfemalarning qo'shilishi bir-biriga ta'sir qiladi, bundan tashqari, ko'pgina o'zak va so'z yasovchi qo'shimchalar ko'p ma'noli. Shunga qaramay, ko'p so'zlarning leksik ma'nosini uning morfemik tarkibiga qarab aniqlash qiyin, bu maqsadda so'zni morfemalarga ajratishdan foydalanishga to'g'ri keladi. O'quvchilar so'zning morfemik tarkibini va so'z yasalishini o'rganishlariga qarab, so'zni morfemalarga ajratishdan ongli foydalana boshlaydilar. Ular yasama

so'zlarning leksik ma'nosini so'zlarning semantik o'xshashligiga qarab bilib oladilar. So'zlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning ahamiyati va shunga mos ravishda o'qituvchining vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. So'zning morfemik tarkibi ustida ishlash bilan o'quvchilar so'zning leksik ma'nosini aniqlashning asosiy usullaridan birini bilib oladilar. Bunda o'qituvchining vazifasi o'quvchilar so'zlarning leksik ma'nosi va morfemik tarkibi bir-biriga bog'liqligini bilib olishi uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lug'atiga aniqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish hisoblanadi.

2. So'z yasalishi haqidagi elementar bilim ham o'quvchilarning tilimizning yangi so'zlar bilan boyishining asosiy manbasini tushunishlari uchun muhimdir. Yangi so'z tilda mavjud bo'lgan morfemalardan, ma'lum usul va modellar asosida vujudga keladi (yasaladi). So'z yasalishini kuzatish o'quvchilarda so'zga faol munosabatni shakllantirishga ijobiy ta'sir etadi, tilning rivojlanish qonuniyatlarini tushunishga olib keladi.

3. So'z yasalishi asoslari bilan tanishish o'quvchilar lug'atini atrof-muhit haqidagi bilimlar bilan boyitishga imkon beradi. Narsa, jarayon, voqea-hodisalar haqidagi tushunchalar so'z bilan ifodalanadi. So'zlar o'rtasidagi ma'no va tuzilish jihatidan bog'lanishni belgilash o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishga tayanadi (masalan, gul va gulchi so'zlari o'zaro munosabatda bo'lgan tushunchalar, shu tufayli ma'no va tuzilishiga ko'ra bog'langan). O'quvchilar so'zlarning ma'no va tuzilishiga ko'ra o'zaro munosabatini haqiqatan bilsalar, atrof-muhitda mavjud bo'lgan predmetlar, jarayonlar, voqealar o'rtasidagi bog'lanishni chuqur tasavvur etadilar, biladilar.

4. So'zda morfemaning ahamiyatini anglash, shuningdek, qo'shimchalarning semantik ma'nosini bilish o'quvchilarda nutqning aniq shakllanishiga ta'sir etadi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarning so'zning leksik ma'nosini tushunibgina qolmay, kontekstda aniq qo'shimchali so'zlardan ongli foydalanishlarini ham o'rgatish hisoblanadi.

5. So'zning morfemik tarkibini o'rganish imloviy malakalarni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Fonetik tamoyil yangi o'zbek imlosining yetakchi tamoyili bo'lib, bunga binoan so'zlar va ularning tarkibiy qismi (o'zak va qo'shimchalar) ko'proq talaffuziga muvofiq yoziladi. O'zak va qo'shimchalarni to'g'ri yozish malakasini nazariy asosda shakllantirish fonetik, so'z yasalishiga oid grammatik bilimlarni maqsadga muvofiq tatbiq etishni talab qiladi. Shuning uchun so'zning morfemik tarkibini o'rganishning muhim vazifalaridan biri o'zak va qo'shimchalarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar asosini yaratish hisoblanadi.

6. So'zning morfemik tarkibini o'rganish o'quvchilarning aqliy qobiliyatini o'stirishda, xususan, til birligi sifatida so'zni ongli bilib olish uchun zarur bo'lgan maxsus aqliy ko'nikmalarni shakllantirishda ham ahamiyatli. O'qituvchining vazifasi ta'lim jarayonida bilimni o'zlashtirish bilan o'quvchilarda aqliy faoliyatni o'stiradigan, analiz, taqqoslash ko'nikmalarini shakllantiradigan sharoit yaratish hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga muvofiq so'zning morfemik tarkibi 3-sinfda o'rganiladi. 4-sinfda so'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi haqidagi bilimlarni takomillashtirish ko'zda tutiladi.

Avvalo, til materialini o'rganish tizimi nimaligini aniqlab olish zarur. Til materialini o'rganish tizimi deganda aniq, ilmiy asoslangan izchillikdagi va o'zaro bog'lanishdagi bilimlar yig'indisini o'zlashtirishni ta'minlaydigan maqsadga qaratilgan jarayon, shuningdek, shu asosda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish tushuniladi. So'zning morfemik tarkibiga tatbiq qilganda, tizim so'z yasalishiga oid va grammatik bilimlarni o'zlashtirish:

a) dastur materialini o'rganish tizimida so'zning morfemik tarkibini o'rganishning o'rni bilan;

2) 'o'zak", 'o'zakdosh so'z", 'so'z yasovchi qo'shimcha", 'shakl yasovchi qo'shimcha" tushunchalari ustida ishlashdagi izchillik bilan;

3) so'zning morfemik tarkibi va so'z yasalishining o'zaro bir-biriga ta'sir qilishi bilan;

4) morfemalarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish ustida ishlash bilan bog'liqligini belgilab beradi.

O'zbek tilida so'z yasalishi.

So'z yasalishi o'zbek tilining morfologik boyligini belgilovchi asosiy jarayonlardan biridir. Yangi so'zlar hosil qiluvchi qo'shimchalar yordamida tildagi leksik birliklar kengayadi, bu esa gapdagi sintaktik bog'lanishlarga va valentlikka ta'sir qiladi. Leksik valentlik qo'shimchalar orqali o'zgarganda, yangi hosil qilingan so'zlarning sintaktik imkoniyatlari ham kengayadi yoki qisqaradi.

O'zbek tilida so'z yasalishining semantik, fonetik, abbreviatsiya, affiksatsiya, kompozitsiya kabi usullari mavjud. Bu usullar davriy nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil qiladi:

- 1) Tarixiy (diaxron) yasaliş: semantik, fonetik, abbreviatsiya, kompozitsiya usullari
- 2) Zamonaviy (sinxron) yasaliş: affiksatsiya kabilardan iborat.

Semantik usul. So'zning bir turkumdan boshqa turkumga ko'chishi asosida yangi so'z yasalashisir. Masalan, sifatning otga ko'chishi asosida: ko'k (osmon ma'nosida), erkak, chol, kampir; sodda va juft fe'lining otga ko'chishi asosida: kurash, kengash, urush, keldi-ketdi, bordi-keldi, qoydichiqli, yurish-turish, yozuv-chizuv; sonning ravishga ko'chishi asosida: birga (ketmoq), birdan (kirmoq); otning ravishga ko'chishi asosida: kunduzi, kechasi (qaytmoq), boshda (sezmoq) kabilar shular jumlasidandir. Semantik usul asosida yasalgan so'zning lug'aviy ma'nosi yangilanishi bilan bir qator uning Grammatik ma'no va vazifasi ham o'zgaradi. Qiyoslang: Mushuk tavadagi go'shtni oldi-qochdi (fe'l). oldi-qochdi gaplar hammaning joniga tekkan (sifat).

Fonetik usul. So'z tarkibida yuzaga kelgan fonetik o'zgarishlar asosida yangi ma'noli so'z yasalişidir. Bu usul orqali so'z yasalişida ikki xil fonetik o'zgarish natijasida yangi so'z hosil bo'ladi:

- 1) tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'z tarkibida tovush o'zgarishi natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: ko'r-ko'z, bo'y(doq)-bo'z;

- 2) so'z urg'usining o'rni o'zgarishi bilan: yangi'-ya'ngi(hozir), endi'-e'ndi (hozirgina), ho'zir-hozi'r.

Abbreviatsiya usuli bilan ot yasalganda, qisqartma otlar hosil qilinadi: BMT, SamDU, EHM kabi. Otlar gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi, hol vazifalarida keladi. Ammo o'rni bilan sifatlovchi, izohlovchi, kesim yoki atov bo'lishi mumkin.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli o'zak morfemalarning tobelashgan holda qo'shiluvi, birikuvi orqali yangi so'z hosil qilinishidir. Masalan, Mirzacho'l, xo'razqand, temir yo'l, ahd etmoq, qaror qilmoq. Bunday yasama so'zlar ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'noli o'zak morfemalar ishtirokida hosil bo'lsa ham, yaxlitligicha bitta lug'aviy ma'no ifodalashga xizmat qiladi. Ulat tuzilishiga ko'ra qo'shma so'zlar deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma so'zlar ot, sifat, ravish va qisman fe'llarda keng tarqalgan. Ularning qismlari har xil ba bir xil so'z turkumlaridan tuzilishi mumkin. Masalan: *bel+bog'*, *asal+ari*, *olib+chiqmoq* kabilar bir xil so'z turkumlarining qo'shilishidan, *qaror+qilmoq*, *osma+ko'prik*, *tez+oqar* kabilar esa har xil so'z turkumlarining qo'shilishidan tuzilgan.

So'z tarkibi to'rt bosqichda o'rganiladi:

Birinchi bosqich — so'z yasallishini o'rganishga tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichning vazifasi — o'quvchilarni bir xil o'zakli so'zlarning ma'no va tuzilishiga ko'ra bog'lanishini tushunishga tayyorlash. Bunday vazifaning qo'yilishiga sabab, birinchidan, so'zning ma'no va tuzilishi jihatidan bog'lanishini tushunish, o'zining lingvistik mohiyatiga ko'ra, bir xil o'zakli so'zlarni va so'z yasallishini o'zlashtirishga asos hisoblanadi. Haqiqatan ham, yasalgan va yasashga asos bo'lgan so'zlar bir-biri bilan ma'no va tuzilishi jihatidan bog'lanadi: ish — ishchi, g'alla — g'allakor. Ikkinchidan, o'quvchilar bir xil o'zakli so'zlarni va morfemalarni o'rganishda qiyinchiliklarga duch keladilar: ular bir xil o'zakli so'zlarning ma'nolaridagi umumiylikni tushunishda qiynaladilar, chunki ularda mavhum tafakkur hali yetarli rivojlanmagan bo'ladi; o'zak, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning vazifalarini o'zlashtirishda ularga bir xil o'zakli

so'zlarning ma'no va tuzilishi jihatidan o'xshashligi va farqini aniqlash anchagina qiyinlik qiladi. Shuning uchun so'zning morfemik tarkibini maxsus o'rganishdan oldin uning ma'no va tarkibiga ko'ra yaqinligi kuzatiladi.

1-sinfda kuzatish o'rganiladigan materialning mazmuni va ayrim so'zlarning ma'nosini, yozilishini tushuntirish bilan uzviy bog'lanadi. 1- sinfda *kim?*, *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarni o'rganish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning "Nima uchun u yoki bu narsa shunday nomlangan?" savoliga birgalikda javob topishi ularni bir xil o'zakli so'zlar o'rtasidagi munosabatni tushunishga tayyorlashda anchagina mos va qiziqarli usul hisoblanadi. Bu savolga javob topish bilan o'quvchilar "Nega so'zlar o'zakdosh hisoblanadi?", "Bir so'zdan boshqa so'z qanday hosil bo'ldi?" savollariga javob berishga tayyorlanadilar.

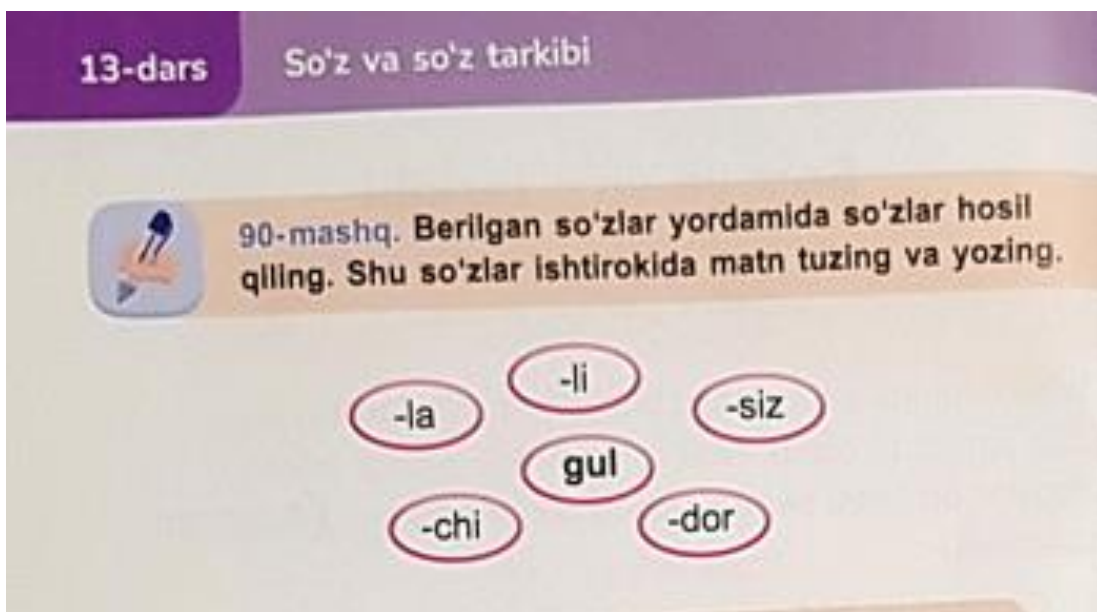
Tilda juda ko'p so'zlar shaxs va narsaning nomi hisoblanadi. Shuning uchun o'quvchilar bilan nega shaxs yoki narsa shunday nomlanganini aniqlashdan asta-sekin tildagi bir so'z bilan ikkinchi so'z o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga o'tish mumkin. Masalan, "Nega kishilar paxta ko'p ekilgan joyni paxtazor (paxta — paxtazor), daraxt ko'p ekilgan joyni daraxtzor (daraxt — daraxtzor) deb nomlashgan?", "Nega kishilar bir uyni g'ishtli (g'isht — g'ishtli), boshqasini sinchli deyishadi?".

O'quvchilar shaxs va narsa yoki shaxs va narsa belgisining nomlanish sababini aniqlashdan so'zlarning ma'nosi va tarkibidagi umumiylikni topishga o'rganadi. Bularning hammasi o'quvchilarni bir xil o'zakli so'zlarning yasaliishi mohiyatini tushunishga tayyorlaydi; ular bir so'z boshqa so'zdan o'zaro ma'no jihatdan bog'lanishi asosida yasaliishini, o'z navbatida, shu so'z bilan nomlangan tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishga asoslanishini tushuna boshlaydilar. O'quvchilar so'zning yangi so'z hosil qilishga yordam beradigan qismini bilib olgan sari ularda so'z yasaliishi haqidagi tasavvur chuqurlasha boradi.

Ikkinchi bosqich — bir xil o'zakli so'zlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtirish. Bu bosqichning asosiy o'quv vazifasi — so'zlarning ma'noli qismlari sifatida o'zak, so'z yasovchi va shakl yasovchi

qo'shimchalar bilan tanishtirish, 'o'zakdosh so'zlar" tushunchasini shakllantirish, bir xil o'zakli so'zlarda o'zakning bir xil yozilishini kuzatish hisoblanadi.

„O'zakdosh so'zlar" tushunchasini shakllantirish ularning ikki muhim belgisini, ya'ni mazmuniy umumiylikni (ma'nosida qandaydir umumiylik borligini) va tuzilishiga ko'ra umumiylikni (umumiy o'zak mavjudligini) o'zlashtirish bilan bog'lanadi. Shuning uchun bu belgilarni o'quvchilar o'zlashtirishiga ta'lim jarayonida sharoit yaratish lozim. Bu o'quvchilarda bir xil o'zakli so'zlarning lug'aviy ma'nolari bilan morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Masalan, o'quvchilar gul, gulzor, gulli (ko'ylak), gulladi so'zlarini taqqoslaydilar, bu to'rt so'z ma'nosiga ko'ra o'xshashligini va bir xil umumiy qismga ega ekanini, shuning uchun ularni bitta o'zakdosh so'zlar guruhiga kiritish mumkinligini aniqlaydilar [1-rasm].

1-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

Bir xil o'zakli so'zlarning ma'nolaridagi umumiylik o'zakning umumiyligi tufayli vujudga keladi, ularni bir guruhga birlashtiradi; qo'shimchalar esa so'zning ma'nosiga o'ziga xos ma'no qo'shadi; ularni bir-biridan farqlaydi. Bir xil o'zakli so'zlar ustida bunday ishlash usuli o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ular diqqatini so'zning umumiylikka asoslangan aniq belgilariga jalb qilish imkonini beradi. Masalan, o'qituvchi ov jarayoni tasvirlangan rasmini ko'rsatadi va "Ov jarayonini kim amalga oshiradi?" savolini beradi. Javob xattaxtaga

yoziladi: ov—ovchi[2-rasm]. Tushunchalarni taqqoslab kuzatish quyidagi aniq til materialini yaratish imkonini beradi, uni tahlil qilish jarayonida bir xil o'zakli so'zlarning xususiyatlari haqida xulosa chiqariladi: Avval so'zlarni ma'no va tarkibiga ko'ra taqqoslash asosida 'o'zakdosh so'zlar" atamasi beriladi, keyin o'zakdosh so'zlarning umumiy qismi o'zak deyilishi, o'zakdosh so'zlarni, boshqacha qilib, bir xil o'zakli so'zlar (ya'ni o'zakdosh so'zlar) deb nomlanishi ham tushuntiriladi.

101-mashq. So'z yasovchi qo'shimcha qatnashgan so'zlarni toping. Shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing va yozing.

bir	ishla	aqli	ilmi	tikdi
oldi	ovchi	besh	olti	naql
uch	gulla	nurli	tuzla	qurdi
kel	o'n	ildi	sozla	uzdi
yur	ikki	urdi	ovla	terdi
ber	ovsiz	oqla	ilmsiz	ichdi

2-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

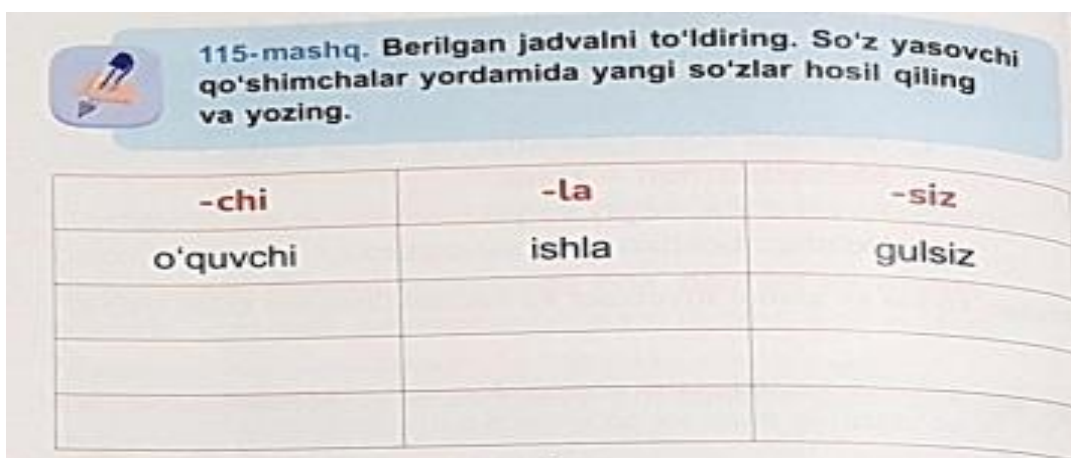
O'quvchilarda bir xil o'zakli so'zlarni ikki muhim belgisiga ko'ra aniqlash ko'nikmasini o'stirish uchun o'zakdosh so'zlar yaqin ma'noli — sinonim so'zlar bilan, shakli o'xshash bo'lgan so'zlar bilan taqqoslanadi. Masalan, o'quvchilar baxtli-baxtsiz o'zakdosh so'zlari bilan baxtli-saodatli sinonim so'zlarini taqqoslab, o'zakdosh so'zlar ham, sinonim so'zlar ham yaqin ma'no bildirishini (o'xshash tomonini), o'zakdosh so'zlarda umumiy qism (baxt) mavjud bo'lib, sinonim so'zlarda bunday umumiy qism yo'qligini (farqli tomonini) aniqlaydilar, ular bog'-bog'bon o'zakdosh so'zlari bilan suv-suva so'zlarini taqqoslab, quyidagi xulosaga keladilar: bog'-bog'bon o'zakdosh so'zlar hisoblanadi, chunki bular yaqin ma'noli va umumiy qismi bor; suv — suva so'zlari shakli tomonidangina o'xshaydi, ammo butunlay boshqa ma'noni bildiradi. Bunday mashqlar o'quvchilarni o'zakdosh

so'zlarni yaqin ma'noli sinonim so'zlardan, bir-biriga o'xshash bo'lgan so'zlardan farqlashga o'rgatadi.

Bir xil o'zakli so'zlar turli so'z turkumiga oid bo'ladi. Shuning uchun bir xil o'zakli so'zlarni o'rganishning bu bosqichida o'quvchilar diqqati o'zakdosh so'zlar shaxs, narsa, uning harakati va belgisini bildirishiga qaratiladi. Shu maqsadda turli so'z turkumiga oid bir xil o'zakli so'zlar mavjud bo'lgan matnni tahlil qilib, o'zakdosh so'zlarni aniqlash, shuningdek, kim?, nima?, qanday?, nima so'roqlariga javob bo'ladigan bir xil o'zakli so'zlar tanlash mashqlaridan foydalanish yaxshi natija beradi. Bunda so'zlarni ma'nosi va tarkibiga ko'ra taqqoslab, o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash shart. O'quvchilar u yoki bu so'z nima uchun o'zakdosh ekanini isbotlaganlarida, ularning ikki muhim belgisini aytsinlar. Masalan, gul, gulladi, gulli, guldor, gulzor o'zakdosh so'zlar hisoblanadi, chunki bularada umumiy qism — gul mavjud, bu so'zlar yaqin ma'noni bildiriyapti.

Bir xil o'zakli so'zlarni o'rganish jarayonida o'quvchilar o'zakning har vaqt bir xil yozilishini kuzatadilar. Bunday kuzatish o'zakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar bo'lgan so'zlarni anglab, to'g'ri yozishga asos bo'ladi.

Bir xil o'zakli so'zlar bilan tanishish jarayonida o'quvchilarda so'zning ma'noli qismi bo'lgan morfemalar (o'zak, so'z yasovchi, shakl yasovchilar) haqida boshlang'ich tasavvur hosil bo'ladi. Buning uchun so'z yasashga oid vazifa topshirish maqsadga muvofiq[3-rasm].

-chi	-la	-siz
o'quvchi	ishla	gulsiz

Bu vazifani bajarishda o'quvchilar morfemalardan foydalanib so'zlar hosil qiladilar va morfemalarning o'rni hamda vazifasi haqida tasavvur hosil qiladilar. Masalan, o'quvchilar gulchi so'zini aytadilar; bu so'z gul so'ziga *-chi* qismini

qo'shish bilan hosil qilingani (yasalgani) aniqlanadi. So'zlardagi *-zor*, *-chi* qismlarining ahamiyatini taqqoslash asosida boshlang'ich bilimlar umumlashiriladi, so'z yasovchi qo'shimcha atamasi beriladi.

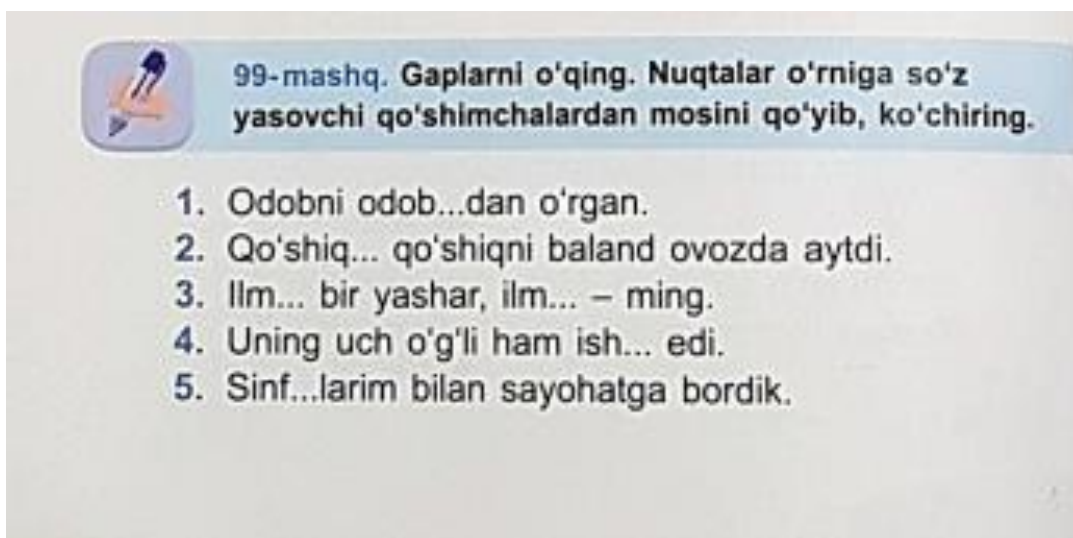
Shakl yasovchi qo'shimcha bilan elementar tanishtirish uchun daftar va daftarlar so'zlarini ma'no va shakl tomondan taqqoslash topshiriladi. Suhbat asosida o'quvchilar ma'noning o'zgarmaganini, shakli o'zgarganini aniqlaydilar.

Uchinchi bosqich — o'zak, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning xususiyatlari hamda tildagi ahamiyatini o'rganish metodikasi. Bu bosqichning o'quv vazifasiga 'o'zak', 'so'z yasovchi qo'shimcha', „shakl yasovchi qo'shimcha" tushunchalarini shakllantirish, so'zning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanish haqidagi tasavvurlarni o'stirish, o'zakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish, nutqda so'z yasovchi qo'shimchasi bor so'zlarni ongli ishlatish ko'nikmasini o'stirish kiradi.

Bu bosqichning vazifasi bir-biri bilan ma'lum bog'lanishda hal qilinadi. Masalan, so'zda har bir morfemaning ahamiyatini o'zlashtirish asosida o'quvchilar so'zning leksik ma'nosi bilan uning morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanishni bilib oladilar. Barcha vazifalar bilan uzviy bog'liq holda, so'zlarning morfemik tarkibini hisobga olib, ulardan nutqda mumkin qadar aniq va ongli foydalanish vazifasi ham bajariladi.

„O'zak" tushunchasini shakllantirishda o'quvchilar o'zak o'zakdosh so'zlarning umumiy qismi ekani va u barcha bir xil o'zakli so'zlarning ma'nosidagi umumiylikni o'z ichiga olishi bilan tanishtiriladi. O'zakdosh so'zlarni tahlil qilish bilan o'quvchilar so'zning qaysi qismi shu so'zlardan o'zakdosh so'zlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular o'zakni ajratadilar), qaysi qismi har xil ma'noli so'zlar hosil qilayotganini tushuntirishga (bunda ular so'z yasovchi qo'shimchalarni ajratadilar) o'rgatiladi. Bunday vazifalarni to'g'ri bajarish natijasida o'quvchilar o'zak va so'z yasovchi qo'shimchaning so'zning leksik ma'nosini hosil qilishdagi rolini elementar tarzda bo'lsa ham tushunadilar, shuningdek, o'zak o'zakdosh so'zlarga asos bo'ladigan qism ekanini bilib oladilar.

So'z yasovchi qo'shimchalar ustida ishlash. Bu morfemani o'rganishning asosiy vazifasi o'quvchilarni so'zda so'z yasovchi qo'shimchaning ahamiyati bilan tanishtirish va shu asosda so'z yasovchi qo'shimchali so'zdan o'z nutqida ongli foydalanish ko'nikmasini o'stirish hisoblanadi. O'quvchilar so'z yasovchi qo'shimcha yordamida yangi leksik ma'noli so'z yasash mumkinligini tushunishi muhim ahamiyatga ega. So'z yasovchi qo'shimchalar ustida ishlash ba'zi so'z yasovchi qo'shimchaning ma'nosini va yasama so'zning grammatik belgilarini aniqlash bilan birga olib boriladi. So'z yasovchi qo'shimchaning ma'nosini tushuntirish uning so'z yasashdagi ahamiyatini o'quvchilar anglashiga imkon beradi, ularning diqqat-e'tibori so'z yasovchi qo'shimcha yordamida yangi leksik ma'noli so'z yasalishiga qaratiladi[4-rasm].

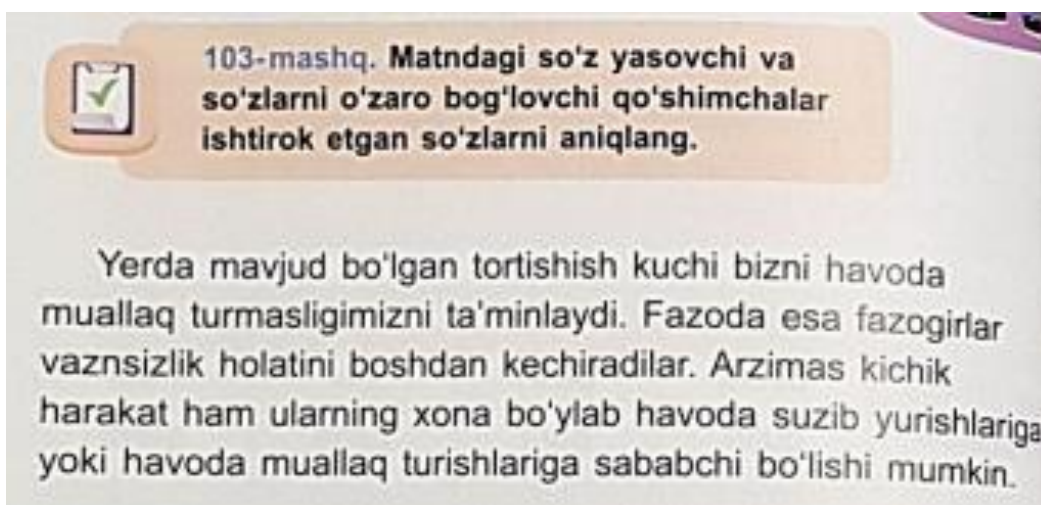

4-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

Masalan: o'dob — o'dobsiz, o'dobli, qo'shiq-qo'shiqchi, ilm-ilmsiz, ilmli, ish-ishchan, ishla, ishsiz). Yasalgan so'z qaysi so'z turkumiga kirishini aniqlash so'z yasovchi qo'shimcha yordamida har xil so'z turkumiga oid so'zlar yasash mumkinligi haqidagi tasavvurni chuqurlashtiradi.

Shakl yasovchi qo'shimchalarni o'rganish xususiyatlari. Har bir morfemaning lingvistik mohiyatida o'ziga xoslik bo'lib, uni o'rganish metodikasi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shakl yasovchi qo'shimchada grammatik vazifa yetakchi hisoblanadi, bu bilan u so'z yasovchi qo'shimchadan farqlanadi. Shakl yasovchi qo'shimcha so'zning grammatik ma'nosini ifodalovchi vosita

hisoblanadi. O'quvchilar so'zning grammatik ma'nosini bilmay turib shakl yasovchi qo'shimchaning vazifasini ham anglab yetmaydilar. Bundan tashqari, shakl yasovchi qo'shimcha bir necha ma'no ifodalaydi (masalan, kitobni o'qidim so'z birikmasidagi -m I shaxs birlik ma'nosini bildiradi). Shakl yasovchi qo'shimchani o'rgatishda uning mana shu xususiyatlari hisobga olinadi, boshlang'ich sinf o'quvchilari uning ikki belgisi bilan (so'z shaklini o'zgartirishi va gapda so'zlarni bir-biriga bog'lashi bilan) amaliy tanishtiriladi. O'quvchilar otlarda birlik va ko'plik, bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar, otlarning egalik va kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi, kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishi, fe'llarda shaxs-son, zamonni o'rganishlari bilan bog'liq holda ularning shakl yasovchi qo'shimcha haqidagi bilimlari asta-sekin chuqurlashtirila boriladi. O'quvchilarda gapda so'zlar shakl yasovchi qo'shimcha yordamida bog'lanishi haqidagi dastlabki tasavvur mashqlarni bajarish jarayonida hosil qilinadi [5-rasm].

5-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida "So'zning shaklini nima uchun o'zgartirishga to'g'ri keldi? So'z shaklini o'zgartirish bilan nimaga erishildi?" savollariga javob beradilar. O'quvchilar shakl yasovchi qo'shimchalarning sintaktik vazifasini gapda so'zlarning bog'lanishi va so'z birikmasini o'zlashtirish jarayonida o'zlashtiradilar. O'quvchilarning so'zlarning bog'lanishi haqidagi bilimi elementar xarakterda bo'lsa ham, ularning so'z birikmasidagi so'zlar ma'no va grammatik jihatdan shakl yasovchi qo'shimchalar yordamida bog'lanishini

tushunishiga erishiladi. O'quvchilar ot va kishilik olmoshlarining kelishik qo'shimchalari bilan turlanishini o'rganganlaridan so'ng gapda ma'no va grammatik jihatdan o'zaro bog'langan so'zlarni ajrata olish va nimalar yordamida bog'langanini tushuntirish ko'nikmalariga ega bo'lishlari mumkin, so'ngra shakl yasovchi qo'shimchalarning sintaktik vazifasini o'zlashtira boshlaydilar.

So'z yasalishi tilning tarixiy davrlaridan o'rganib kelinayotgan ob'yekti hisoblanadi. Tilning leksik tarkibi boyib borishi, albatta so'z yasalishi jarayoni bilan bevosita bo'liq bo'lib, bu hodisa nafaqat til taraqqiyotiga, balki bu holat jamiyat taraqqiyotida ham keng imkoniyatlarni ochib beradi. Ayniqsa hozirgi kunda so'z yasash usul va vositalari deyarli barcha tillarda keng rivojlangan.

So'z yasalishining bir necha usullari mavjuddir. Azim Hojiyevning "O'zbek tilida so'z yasalishi tizimi" qo'llanmasiga ko'ra O'zbek tilida ham so'z yasashning vositalari har xil bo'lib, ularning tiplari shunday ko'rinishlarga ega:

- Morfologik tip (so'z yasashning morfologik yo'li);
- Leksik semantik tip (so'z yasashning leksik-semantik yo'li);
- Morfologik-sintaktik tip (so'z yasashning morfologik-sintaktik yo'li);
- Fonetik tip (so'z yasashning fonetik yo'li);

Demak, so'z yasash:

1. Grammatik so'z yasash

- affiksatsiya – affiks yordamida so'z yasash;
- kompozitsiya – so'z qo'shish yo'li bilan so'z yasash;
- konversiya – so'zni bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqa turkumga ko'chirish, kategorial ko'chish yo'li bilan yasash;

2. Leksik-semantik so'z yasash (ma'no o'zgarishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi);

3. Fonetik so'z yasash (fonetik vositalar – har xil fonetik o'zgarishlar yordami bilan yasash) tusida bo'ladi.

Hozirgi o'zbek tilida so'z yasashning keng qo'llaniladigan, eng unumli, yetakchi tiplari affiksial yo'l va kompozitsiya – so'z qo'shish yo'lidir¹. So'z yasashning affiksial usuli, derivatsiya usuli ya'ni asosga so'z yasovchi affikslar bilan,

- Suffikslar; Masalan, *ilm+li*; *gul+li* (kasrli); *teng+siz+lik* (tengsizlik);
- Prefikslar; Masalan, *no+qat'iy* (noqat'iy); *no+to'g'ri* (noto'g'ri); *be+had* (behad);
- Prefiks-suffiks; Masalan, *anti+simmetrik+lik* (antisimmetriklik); *no+tekis+lik* (notekislik) kabi yasaladi.

So'z yasashda kompozitsiya usuli unumli usullardan biri bo'lib, unda ikki yoki undan ortiq asoslarni bir biriga qo'shish orqali yasaladi.

O'zbek tilida ikki mustaqil so'z ma'lum grammatik shaklda birikadi va birikuvchi so'zlar orasida grammatik munosabat sezilib turadi. Bu usul bilan so'z yasash birdan ortiq yasovchi asosni ma'no va mazmun jihatdan biriktirib, yangi leksik so'z qo'shma so'z hosil qiladi. Masalan, *xo'raz+qand* (xo'rozqand); *qo'l+qop* (*qo'ldop*); *qirq+oyoq* (*qirqoyoq*); *ko'z+oyna+k* (*ko'zoynak*) [6-rasm].

6-rasm. Ona tili 2 sinf 3-qism

So'z yasashini o'rganishda metodikaga so'z yasashi, etimologiya, grammatika asos vazifasini bajaradi.

So'z uchun muqarrar morfemik tarkibi xarakterli bo'lib, bunga so'zning leksik ma'nosi va qator grammatik belgilari bog'liq bo'ladi. Yangi so'z qaysi usul bilan yasalmasin, u doim grammatik shakllanadi va o'zining leksik ma'nosiga ega bo'ladi. Har bir so'z turkumida so'z yasashining xarakterli xususiyatlari mavjud.

¹ A.Hojiyev "O'zbek tili so'z yasashi tizimi", Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari o'qituvchi va talabalari uchun qo'llanma. O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent - 2007. 6-bet.

So'zning morfemik tarkibi va yangi so'z yasash usullari tilshunoslik fanining so'z yasashi bo'limida, grammatika va leksikologiyadan ajratilmagan holda o'rganiladi.

1—2-sinfda fonetika va grafikaga oid mavzularni o'rganishga katta o'rin berilib, so'z turkumlari va so'z yasashiga oid boshlang'ich tushunchalar berilgan. Fonetik bilim morfologik va so'z yasashiga oid bilimlar bilan birga o'quvchilarda qator imloviy malakalar (jarangsiz va jarangli undoshlarning yozilishi) shakllantirish uchun zamin bo'ladi. 2-sinfning 3-choragida so'zning kompozitsiya usulida yasashiga oid boshlang'ich tushunchalar berilgan[7-rasm].

7-rasm. 2-sinf ona tili darsligi 3-qism

3-4 sinfda so'zning morfemik tarkibi, so'z turkumlari va gapni o'rganish muhim hisoblanadi. So'z yasashiga doir bilimlar asosida o'quvchilarda so'zning leksik ma'nosiga, undan nutqda foydalanishga ongli munosabat o'sadi.

So'z yasashidan 'o'zak", 'qo'shimcha", „o'zakdosh so'zlar" kabi tushunchalami shakllantirish ustida ish olib boriladi.

So'z yasashiga oid, imloviy materiallarni o'rganishni nutq o'stirish bilan bog'lash o'quvchilar aqliy faoliyatini boshqarish hisoblanadi. Bolalar nutqini o'stirish jarayoni ularning tafakkurini o'stirish bilan bog'liq [8-rasm].

4-mashq. Matnni o'qing. Dastlabki 4 ta gapni yozing.

Ko'ksomsa yeganmisiz?

Bahorda birinchi bo'lib **boychechak** unib chiqadi. Keyin jag'-jag', ismaloq, **semizo't** kabi foydali o'simliklar ham o'sib chiqadi. Men ulardan terib kelaman. Oyim esa menga juda ham mazali **ko'ksomsa** pishirib beradi. Ularni maza qilib yeyman. Bahorgi o'simliklar foydalidir. Chunki ular tanamiz uchun zarur bo'lgan vitaminlarga boydir. Men bu ma'lumotlarni botanikaga qiziqqanim uchun yaxshi bilaman. Botanika – o'simliklar dunyosini o'rganadigan fan.

- Ikkita so'z bir-biriga qo'shilishidan paydo bo'lgan yangi so'zlarning tagiga chizing.

8-rasm. 2-sinf ona tili darsligi 3-qism

3-sinfdan boshlab o'quvchilarga o'zakdosh so'zlar, o'zak o'zakdosh so'zlarning umumiy qismi ekani, so'z yasovchi qo'shimchalar va so'z o'zgartuvchi (shakl yasovchi) qo'shimchalar haqida elementar ma'lumot beriladi. So'z tarkibiga ko'ra tahlil quyidagicha o'tkazilishi mumkin:

1. So'zga so'roq berish va u nimani anglatishini bilish.
2. O'zakni aniqlash. Buning uchun so'zga o'zakdosh so'zlar tanlash. O'zakdosh so'zlarni taqqoslash va umumiy qismi (o'zak)ni aniqlash.
3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlash. Bu yangi so'z yasash uchun xizmat qilishini aytish.
4. So'z o'zgartuvchi (shakl yasovchi) qo'shimchani aniqlash. Bu so'zni boshqa so'z bilan bog'lash uchun xizmat qilishini aytish[9-rasm].

“Tushunchalar tahlili”	
Tushunchalar	Mazmuni
chi, -la, -kor, -dosh, -li, -siz	(^) belgi bilan ko'rsatiladi. (— – asos, ^ yasovchi)
Shakl va ma'no jihatdan umumiy qismga ega bo'lgan so'zlar.	asosdosh so'zlar deyiladi
Yangi ma'noli so'z hosil qiladigan so'z yasovchi qo'shimchalar	so'z yasovchi qo'shimchalardir
Chi, kor qo'shimchasi	Kim? so'rogiga javob bo'ladigan so'zlarga qo'shiladi.
Ko'p, ko'prik, ko'pchilik so'zlari	orasida ko'prik so'zi asosdosh so'z emas

Sut, sutchi, sutli, sutsiz
Zar, zargar, zarli, zarsiz
Pul, pulli, pulsiz

9-rasm. 3-sinf ona tili darsligi 2-qism

3-sinfda ‘So'zning tarkibi’ mavzusi to'liq o'rganilgach, gulzor so'zini so'z tarkibiga ko'ra og'zaki tahlil qilish tartibi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Qaysi so'z turkumi ekanini bilaman. Gulzor so'zi nima? so'rog'iga javob bo'ladi, narsani bildiradi, bu — ot.

2. O'zakni aniqlayman. Buning uchun o'zakdosh so'zlar tanlayman: gulzor, gulli, gulsiz, gulchi, guldor. Ularni solishtirib, umumiy qismini topaman — gul. Bu — o'zak.

3. So'z yasovchi qo'shimchani aniqlayman, gulzor so'zi gul so'-ziga -zor so'z yasovchi qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan.

4. Bu so'zda so'z o'zgartuvchi qo'shimcha yo'q[10-rasm].

10-rasm. 3- sinf ona tili darsligi 2-qism

Hozirgi zamon ta'limi oldida turgan asosiy maqsad, o'quvchi shaxsini bilimlar bilan qurollantirish emas, balki ularni fikr yuritish faoliyatiga o'rgatishdan iborat. Hozirda amaldagi **“Yangi avlod”** darsliklarida nutqiy mavzularga grammatik mavzular singdirilgan bo'lib, **4 “K”** modeliga asoslangan. Zamonaviy darslarni tashkil qilish negizida **4 “K”** modelini qo'llash asosida darslikda o'quvchilarda kritik (tanqidiy) fikrlash, kreativ fikrlash, kommunikativ va kooperativ ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan mashq, topshiriq va loyiha ishlari berilgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarda **4 “K”** modeli ko'nikmalarini shakllantirishga, ularning tayanch va fanga oid kompetensiyalari elementlarini shakllantirishga, har bir fanga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytirishga, ma'naviy yetuk, sog'lom avlod bo'lib tarbiyalashda, kasb-hunar tanlashlari uchun xizmat qiladi. Tavsiya etilayotgan metod va usullar dars mazmunini ochishiga, o'quvchilar faolligini oshirishga yordam berib, darsning samaradorligini oshiradi.

Zamonaviy ta'lim ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish lozimligini taqazo etadi. Ta'limni isloh qilish esa tizimga yangi innovatsion uslublarni joriy etish bilan bog'liq. Ana shunday yondashuvlardan biri **“4K”** modelidir. Kolloboratsiya, kommunikativlik, kreativ fikrlash, kritik fikrlash kabi tushunchalarni qamrab olgan **“4K”** modeli yod olishga yo'naltirilgan kontent o'rniga o'quvchining mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi, tanqidiy, kreativ va ijodiy fikrlash, jamoada ishlash kabi muhim ko'nikmalarni shakllantirish va takomillashtirishda muhim onildir.

Hamkorlikda ta'lim olishning o'ziga xosligi shundaki, o'quvchi aynan jamoada yoki kichik guruhda o'zini qay darajada namoyon qila olishiga e'tibor qaratiladi. Ya'ni, hamkorlik muhitining ijodiy salohiyati qanchalik yaxshi ochib berilsa, pedagogik jarayon ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar qanchalik boy va qiziqarli bo'lsa, o'quvchilarning bilim olish jarayoniga qiziqishi shu darajada ortadi. O'quvchi turli vaziyatda o'z fikrini dadil bayon etadi -axborotni qidiradi, olingan ma'lumotlarni ongli va ob'ektiv baholashni o'rganadi.

Hamkorlik muhitini yaratish metodikasi A.S. Makarenko tomonidan ishlab chiqilgan va tajribalarda isbotlangan “Jamoani rivojlantirish nazariyasi” bilan chambarchas bog‘liqdir¹. Bu nazariyaning mohiyati shundan iboratki, insonning shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishida jamoa (kollektiv) muhim o‘rin tutadi. Sababi har bir inson jamiyatda yashaydi, faoliyat yuritadi, boshqa odamlar bilan munosabatlarga kirishadi.

Darsliklarda berilgan loyiha ishi va guruhlarda ishlash uchun mo‘jallangan topshiriqlar o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlikni tashkil etishni ko‘zlagan[11-rasm].

20-mavzu

Ijodkorlik soati. Loyiha ishi

 77-mashq. Partadoshingiz bilan “G‘aroyib kun”, “Yozma ish kuni”, “Sirkka sayohat” mavzularidan biriga kino uchun ssenariy yozing. Voqea tafsilotini dialog usulida bering.

Reja:

1. Muallif so‘zi.
2. Qahramonlarni tanishtirish.
3. Muammo.
4. Yechim.
5. Xulosa.

 78-mashq. Quyidagi muammoli vaziyatlarga to‘g‘ri yechim topib, yozing.

Nima qilish kerak?

1. Quyosh nuri tushib turgan sinfxonaning chirog‘i yoniq holda turibdi.
2. Hovli tashqarisini supurayotgan qizaloq axlatni ariqdagi suvga tashlamoqchi bo‘lyapti.
3. Non va shirin kulcha bo‘laklarini axlat idishga tashlayotgan bolani ko‘rib qoldingiz.
4. Ko‘chada mushuk yoki kuchuk bolasini qiynayotgan bolaning yonidan o‘tib ketyapsiz.

11-rasm. 3-sinf ona tili darsligi 4-qism

So‘zlarning tuzilish jihatidan turlari

O‘zbek tilida so‘zlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga ajratiladi:

1. sodda so‘z;
2. qo‘shma so‘z;
3. juft so‘z;

4. murakkab soʻz.

Sodda soʻz bitta oʻzak morfemasi boʻlgan soʻzdir. Masalan: bola, bolalik, bolalar, bolalarimiz kabi.

Kungaboqar, gultojxoʻroz, Oqqoʻrgʻon, sohibjamol kabi soʻzlar *qoʻshma soʻz* deyiladi. Bu kabi soʻzlar ikki va undan ortiq soʻz yoki soʻz shakllaridan tashkil topib, bir urgʻuga birlashadi va bir tushunchani ifodalaydi.

Tarkibi alohida-alohida yoziladigan leksik va grammatik maʼnolari ayrim holda ham, bir butunlik hosil qilgan holda ham izohlanishi mumkin boʻlgan soʻzlar *murakkab soʻz* deyiladi. Masalan: toʻq sariq, och jigar rang, yigirma besh ming, borib keldi, sotib yubordi kabi.

Nutqimizda qoʻllanadigan opa-singil, non-pon, togʻ-tosh, onda-sonda, tez-tez, xirmon-xirmon, chala-chulpa, oʻn-oʻn besh, suv-puv kabi soʻzlar *juft soʻz* deb yuritiladi.

Qoʻshma va juft soʻzlar imlosi. Quyidagi kabi qoʻshma soʻzlar qoʻshib yoziladi:

– bir tushunchani bildiradigan va bir bosh urgʻu bilan aytiladigan qoʻshma soʻzlar: belbogʻ, asalari, oshqozon, sheryurak kabi;

–xush, kam, ham, umum,bop, noma, xona, sifat, rang, baxsh kabi soʻzlar yordamida yasalgan qoʻshma soʻzlar: xushxabar, kamhosil, hamfikr, umumxalq, hammabop, tavsiyanoma kabi;

–ikkinchi qismi -(a)r, -mas qoʻshimchalari bilan tugaydigan qoʻshma soʻzlar: oʻrinbosar, choʻlquvar, ishyoqmas kabi;

–keyingi qismi turdosh ot yoki obod soʻzi bilan ifodalangan geografik nomlar: Amudaryo, Yangiyoʻl, Kosonsoy, Yunusobod kabi.

Quyidagi kabi qoʻshma soʻzlar ajratib yoziladi:

–birinchi qismi sifat, ikkinchisi atoqli ot boʻlgan geografik nomlar: Kichik Osiyo, Sharqiy Turkiston, Quyi Chirchiq kabi;

– qoʻshma feʼlning qismlari: shifo topmoq, olib chiqmoq, yoza boshlamoq, aytib bermoq, koʻrgan edi kabi;

– qo‘shma ravishlar: har kim, hech bir, hamma vaqt, qay kuni kabi. Biroz, birpas, birato‘la, birmuncha so‘zlari bundan mustasno;

– o‘zaro -dan qo‘shimchasi bilan bog‘langan takror so‘zli birikmalar: kundan kunga, tomdan tomga, ochiqdan ochiq kabi.

Quyidagi so‘zlar chiziqcha bilan ajratib yoziladi:

–juft va takror so‘zlarning qismlari: asta-sekin, uch-to‘rt, kiyim-kechak, qop-qop, uy-uyiga kabi;

–ma, -ba yordamida birikkan so‘z qismlari: yuzma-yuz, rang-barang, qadam-baqadam kabi;

–arab raqamlari bilan yozilgan tartib sonlar: 5-sinf, 1991-yil, 3-mart kabi².

Nazorat savollari

1. Morfemika atamasiga izoh bering?
2. Morfema atamasi nimani anglatadi?
3. Morfema turlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Qo‘shimchalar vazifasiga ko‘ra necha turga bo‘linadi?
5. Qo‘shimcha atamasini yana qanday nomlash mumkin?
6. Maktabda so'zning morfemik tarkibi va so'z yasashini o'rganish nima uchun katta ahamiyat kasb etadi?
7. 1 — 4-sinflarda so'zning morfemik tarkibini o'rganish tizimi mohiyatini tushuntiring.
8. Siz o'quvchilarni bir xil o'zakli so'zlarning muhim belgilari bilan qanday tanishtirardingiz? Bu tushunchani shakllantirishga qanday shartlar yordam beradi?
9. So'z yasovchi qo'shimchaning tilimizdagi ahamiyatini o'zlashtirishda o'quvchilarga qanday yordam beriladi?
10. Shakl yasovchi qo'shimchalarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring.
11. Dasturga muvofiq so'zning tarkibi va yasashiga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

² Asilova G.A. O‘zbek tili. Darslik. – T.: “Yosh kuch”, 2018. – 436 b.(44)

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

12-mavzu. Grammatika, uning qismlari. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot

Reja:

1. Grammatika haqida umumiy ma'lumot.
2. Soʻzning shakli va grammatik maʼnoni ifodalash vosita va usullari.
3. Grammatik kategoriya.
4. Soʻz turkumlariga ajratish tamoyillari.

Tayanch soʻz va iboralar: morfologiya, sintaksis, soʻz turkumlari, soʻzning shakli, grammatik maʼno, qoʻshimchalar, yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi, sintetik usul, analitik usul, grammatik kategoriya.

1. [Grammatika haqida umumiy ma'lumot.](#)

Adabiy til meʼyorlari, grammatik bilim koʻnikma va malakalar tizimi, ularni amaliyotda qoʻllash asosida egallanadi. Bu esa mustaqil fikrlash, fikr mahsulini toʻgʻri, ravon, izchil, aniq, tushunarli ifodalash imkonini beradi. Grammatika til haqidagi fanning bir qismi, u morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiya soʻzlarning tuzilishi va oʻzgarishi, soʻz turkumlarini oʻrganuvchi sohadir. Soʻz turkumlari va ularning xususiyatlarini tekshirish morfologiya muhim vazifalaridandir. Maʼlumki, soʻzlar turli grammatik maʼnolarni ifodaladi. Grammatik maʼno ifodalashiga koʻra soʻzlar har xil shakllarda boʻladi. Soʻzlardagi bunday shakllarni ham morfologiya oʻrganadi. Morfologiya atamasining morfo - shakl, logos -soʻz ekanligi ham uning soʻz shakllari haqidagi taʼlimot ekanligini koʻrsatadi. Sintaksis boʻlimida soʻz birikmasi va gap turlari oʻrganiladi. Grammatika atamasi grekcha “grammatike” soʻzidan olinib, “oʻqish va yozish haqidagi bilim” degan maʼnoni bildiradi. Grammatik bilimlar oʻquvchilar soʻz boyligini oshirishga, kommunikativ savodxonlik darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Grammatika o'quvchilar nutqini o'stirishda muhim o'rin tutadi, chunki grammatika so'z shakllarini to'g'ri tuzish, so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarni o'zaro to'g'ri bog'lash va gapni to'g'ri tuzishga o'rgatadi.

Grammatika tilshunoslik fanining nazariy bo'limlaridan biri bo'lib, gapda so'zlarning o'zgarishi va birikishi haqidagi qoidalarni o'rgatadi. Grammatika atamasining ikki ma'nosi mavjud .Birinchidan grammatika tilning muayyan tarkibiy qismi-grammatik qurilishini ifodalasa, ikkinchidan shu grammatik qurilishga xos qoidalarni umumlashtirib, uni ilmiy asosda o'rganuvchi fanni bildiradi.

Tilning grammatik qurilishi grammatikaning tekshirish obektidir. Ma'lumki, har qanday tilning o'ziga xos grammatik qurilishi mavjud bo'ladi. Tilning grammatik qurilishi muayyan tilning boshqa tillardan farqlovchi o'ziga xos belgilaridan biridir. Shu boisdan grammatika tilning eng yuqori, oliy shaklidir. Binobarin grammatikasiz fikr ifodalab bo'lmaydi. Tilning grammatik qurilishi o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. U nutq jarayonida tilning fonetik va lug'viy tomonlari bilan bog'liq holda borliqdagi narsa va hodisalarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Biroq grammatika tilning boshqa sohalariga, chunonchi, lug'at tarkibida ko'ra ham keng qamrovlidir. Chunki grammatikada faqat so'zlar emas , balki ular orasidagi munosabatlar ham ifodasini topadi ya'ni tildagi har bir so'z lug'aviy ma'no ifodalaydi. Biroq bu ma'nolarning o'zi bilan fikr ifodalanmaydi. Ko'rinadiki, so'zlar nutqda grammatik jihatdan shakllangan bo'lsa o'zaro bir-biri bilan bog'lansagina fikr ifodalash uchun xizmat qiladi. Shunday ekan har qanday so'z birikmalari va nutqning asosida so'z yotadi. Shu jihatdan tilning grammatik qurilishi lug'at tarkibi bilan chambarchas bog'langandir.

Grammatika tilning eng oliy ko'rinishi sifatida yakka birliklar asosida emas umumlashmalar asosida vujudga keladi. Masalan, kitob, daraxt, bola, talaba, gul so'zlari turli predmetlarning nomini bildiruvchi so'zlardir. Biroq ular grammatikada bir grammatik kategoriya -ot turkumidir. Bu holat grammatik umumlashmadir. Shu asosida grammatika tildagi so'zlar uchun umumiy bo'lgan hodisalarni o'rganish asosida ularni muayyan tizimda birlashtiradi. Ikkinchidan

grammatikadan tashqarida soʻzlar til uchun oddiy material, ular grammatik munosabatlarda asosida birikadi. Demak, grammatika tildagi lugʻaviy materiallarni maʼlum maqsadlarga koʻra ishlatish vazifasini ham bajaradi. Tilning grammatik qurilishining muhim xususiyatlaridan biri uning takomillashib oʻzgarib borishidir. Bunday oʻzgarishlar jamiyat taraqqiyotidagi obʼektiv qonunlar asosida vujudga keladi. Ammo tilning grammatik qurilishi til uchun umumiy boʻlgan normalarga qoidalarga boʻysinadi. Masalan, adabiy tilda eganing gapning birinchi qismida kelishi yoki aniqlovchining aniqlanishidan oldin kelishi: keng dala, moviy koʻl, ulkan togʻ, qaratqich bilan qaratmishning shaxs va sonda moslashib kelishi: mening doʻstim, uyning eshigi, kitobining varagʻi -til normalari asosidagi hodisalardir. Bu normalar grammatikada ham grammatik qurilishga xos qonun qoidalar asosida oʻz ifodasini topadi.

Soʻzlar obʼektiv bogʻliqdagi narsa va hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalaydi. Bunday tushunchalarning ifodalanishi soʻzning lugʻaviy maʼnosidir. Masalan, paxta soʻzi asosida oppoq, yumshoq predmetni tushunilishi shu soʻzda mavjud boʻlgan lugʻaviy maʼnodir.

Soʻzlar lugʻaviy maʼno ifodalashiga koʻra tilda oʻziga xos mustaqillikka ega boʻlgan, lugʻaviy jihatdan shakllangan birliklardir. Lugʻaviy maʼno soʻzlarning birlamchi, asosiy, nitqdan tashqaridagi maʼnosi boʻlib, shu maʼno orqali soʻzlar narsa -hodisalar haqidagi tushunchalarni ifodalaydi. Tushuncha esa narsa -hodisalarning kishi ongida aks etishidir. Soʻzlar lugʻaviy maʼnosiga koʻra leksikalogiyaning tekshirish obʼektidir.

[Soʻzning shakli va grammatik maʼnoni ifodalash vosita va usullari.](#)

Nutqda soʻzlar faqat lugʻaviy birlik boʻlib qolmaydi, balki nutq vositasiga aylanadi, yaʼni oʻzaro birikadi, bogʻlanadi. Bu jarayonda soʻzlar turli qoʻshimcha maʼnolarni ifodalaydi. Turli munosabatlarni bildiruvchi bunday maʼnolar lugʻaviy maʼnodan tashqaridagi qoʻshimcha grammatik maʼnodir. Grammatik maʼno soʻzning shakliy maʼnosidir. Masalan, kitoblar soʻzida grammatik koʻplik maʼnosi mavjud boʻlsa, kitobning soʻzida kelishik maʼnosi mavjud. Grammatik maʼno oʻzaro munosabatlarni ifodalashi bilan birga soʻzlar uchun umumiy

boʻlgan maʼnolarni ham oʻzida birlashtiradi. Masalan, biz aʼlo oʻqish uchun harakat qilamiz gapidagi egalik, shaxs-son va zamon maʼnolari munosabatni anglatadi, kitobning, uyga, darsdan soʻzlaridagi qoʻshimchalar ushbu soʻzlar uchun umumiy maʼno -kelishik maʼnosidir. Lugʻaviy maʼnoga qoʻshimcha ravishda bu xildagi turli maʼnolarni ifodalanishi grammatik maʼno deyiladi.

Grammatik maʼno umumiydir. Jumladan, otlardagi egalik, kelishik, koʻplik maʼnolari grammatik maʼnolardir. Grammatik maʼnolarni hosil qiluvchi turli usullar mavjud:

1.Qoʻshimchalar. Soʻzlarning oʻzak va negiziga turli qoʻshimchalar qoʻshishi orqali grammatik maʼno hosil boʻladi. Masalan, kitoblar, bolalar, uydan, ishdan, ishga oq yozish kabi.

2.Yordamchi soʻzlar. Yordamchi soʻzlar, asosan, koʻmakchilar mustaqil soʻzlar bilan birikib grammatik maʼno ifodalaydi. Masalan: Otabek Rahmatning bu soʻzini samimiyat bilan qarshi oldi. (A. Qod).

3.Soʻz tartibi. Soʻzlarning gapda oʻrin almashuvi grammatik maʼno ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, uzoqdan katta uy koʻrindi, -uy uzoqdan katta koʻrindi.

4.Soʻzlarni takrorlash. Nutqda soʻzlarni takror holda ishlatish orqali grammatik maʼno hosil boʻladi. Olcha va shaftolilar gʻij -gʻij, shoxlarining boshlari erga (O.)

5.Ohang. Gap yoki soʻzlarni turli ohanglarda aytilishi ham grammatik maʼno ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, Fotima keldi. (darak gap) Fotima keldi? (soʻroq gap), Fotima keldi ! (his -hayajon gap). 6.Soʻzlarni juftlash. Soʻzlarni juftlash ham grammatik maʼno hosil qiladigan vositalardandir. Masalan, katta -kichik, yaxshi -yomon kabi soʻzlarning juftlanishi natijasida kattalar ham kichiklar ham, yaxshilaru yomonlar ham, xullas, hammaning ifodalanishi ham grammatik maʼnodir.

Soʻzning nutq jarayonida muayyan grammatik maʼno ifodalovchi tarkibi uning grammatik shaklini tashkil etadi. Masalan, *gullar* soʻzida undan anglashilgan lugʻaviy maʼnodan tashqari mazkur narsaning koʻpligi ham

anglashiladi. Ko‘plik ma’nosi so‘zning lug‘aviy ma’nosiga qo‘shiluvchi grammatik ma’no bo‘lib, bu ma’no –lar shakl yasovchi affiksi orqali ifodalangan. So‘zning grammatik shakli nol ko‘rsatkichli va birdan ortiq shakl yasovchi affikslar ishtirokida ifodalanishi mumkin. Masalan: *talaba* so‘zi birlik, bosh kelishik shaklida; talabalarimizning so‘zi esa ko‘plik, 1-shaxs egalik va qaratqich kelishigi shakllaridadir.

O‘zbek tilida otning bosh kelishik va birlik shakli (kitob), fe‘lning bo‘lishli shakli (o‘qi) hamda uchinchi shaxs, o‘tgan zamonning –di affiksi orqali tuslanuvchi shakli (bordi), ba‘zan buyruq-istak maylining ikkinchi shaxsi (tur, o‘tir) nol ko‘rsatkichli shakldir.

So‘z shakli bevosita grammatik ma’no ifodalovchi shakl yasovchi vositalar bilan bog‘liq bo‘lib, mazkur vositalarning ishtirokiga ko‘ra so‘zning grammatik shakllarini yuzaga keltiruvchi quyidagi usullar farqlanadi:

1) **sintetik usul** maxsus grammatik shakl hosil qiluvchi affikslar vositasida yuzaga keluvchi so‘z shakllarini o‘zida umumlashtiradi. O‘zbek tilida sintetik usul orqali o‘zak yoki negiz+nol, o‘zak yoki negiz + sintaktik shakl yasovchi, o‘zak yoki negiz + lug‘aviy shakl yasovchi, o‘zak yoki negiz + lug‘aviy shakl yasovchi+ sintaktik shakl yasovchi kabi sodda va murakkab qoliplar asosida so‘z shakllari hosil qilinadi. Masalan: *kitob+0*, *o‘qi+0*, *ishla+di+k*, *bog‘bon+lar+dan*, *o‘qi+yap+man*, *uy+cha*, *katta+roq*, *tez+gina*. So‘z shakli hosil qilishda ishtirok etuvchi asos (o‘zak) qo‘shma, juft so‘z bo‘lishi mumkin: *O‘zbekiston Vazirlar Mahkama+si+ga*, *Kattaqo‘rg‘on+dan*, *ota-ona+lar+dan* ;

2) **analitik usul** mustaqil va yordamchi so‘zlarni o‘zaro biriktirish, juftlash, takrorlash orqali bir xil grammatik ma’no hosil qiluvchi so‘z shakllarini o‘zida umumlashtiradi. Bunda yordamchi so‘z birikadigan mustaqil so‘zning o‘zi ham biror grammatik shaklga ega bo‘ladi va ular birgalikda yaxlit bir so‘z shaklini hosil qiladi: *do‘st+im uchun*, *uka+m bilan*, *yoz+ib ko‘r*, *bil+ib ol*, *ayt+a boshla*, *gapir+a ket*, *o‘q+ib tashla*. Shuningdek, *ota-ona*, *eson-omon* kabi juft so‘zlar, *ombor-ombor*, *yura-yura* kabi takroriy so‘zlar ham umumlashtirish,

ko'plik, takror kabi yaxlit grammatik ma'noga egaligi bilan ularning har biri alohida so'z shaklini tashkil etadi. So'zning grammatik shakliga xos bu kabi qismlar birligidan uning **morfologik tarkibi** vujudga keladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *ishladik* so'zining morfologik tarkibi *asos*+ *zamon* shakl yasovchi affiks +*tuslovchi* affikslardan iborat: *ishla*+*di*+*k*.

3. Grammatik kategoriya

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq Grammatik ma'no shu ma'noni ifodalovchi Grammatik shakllar tizimi Grammatik kategoriya deyiladi.

Grammatik kategoriya so'zlarni, so'z shakllarini, so'z o'rinlarini, so'z qurulumlarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga ko'ra Grammatik kategoriyalarning to'rt turi farqlanadi:

- 1) So'zning grammatik kategoriyalari;
- 2) So'z shakllarning grammatik kategoriyalari;
- 3) So'z o'rinlarining grammatik kategoriyalari;
- 4) So'z qurilmalarining grammatik kategoriyalari.

So'z va so'z shakllarining grammatik kategoriyalari tizimi tilning morfologiyasini tashkil etsa, so'z o'rinlari va so'z qurulumlarining grammatik kategoriyalari tizimi tilning sintaksisini tashkil etadi.

Demak, grammatik kategoriyalarni morfologik kategoriyalarga va sintaksis kategoriyalarga ajratish mumkin.

Morfologik grammatik kategoriyalarga, birinchidan, so'z turkumlarining o'zi, ya'ni ot, sifat, son, fe'l kabilar kirsa, ikkinchidan, ma'lum bir turkumga xos bo'lgan son, egalik, kelishik kategoriyalar, fellarga xos bo'lgan bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayli, zamon, shaxs-son kategoriyalari kiradi.

Sintaksis Grammatik kategoriyalar deyilganda, gap, gap bo'laklari: ega, kesim, aniqllovchi, to'ldiruvchi, holkabilar nazarda tutiladi.

Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga mavzu tushuntirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi. Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va

yozma mashqlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadilar.

Boshlang'ich sinflar ona tili kursi 1—4-sinflarda tilning hamma tomonlarining o'zaro bog'liq holda o'rganilishi hisobga olinib tuzilgan, har bir sinfda fonetika, leksika, grammatika va so'z yasalishi haqida elementar bilim beriladi.

Grammatik tushunchalarda ham, boshqa tushunchalar kabi, hodisalarning muhim belgilari umumlashtirilgan holda aks ettiriladi. Til hodisalarining o'ziga xos xususiyati, ya'ni tushunchaning mazmun tomoni grammatik tushunchaning o'ziga xos xususiyatini keltirib chiqaradi. Til hodisalari, til kategoriyalari boshqa hodisalarga nisbatan juda mavhumligi bilan farqlanadi. Biologik tushunchalarni shakllantirishda belgilarini kuzatish, bir tizimga solish va umumlashtirish mumkin bo'lgan aniq hodisalar va predmetlar material sifatida asos qilib olinadi. Grammatik tushunchalar esa so'z, so'z birikmasi, gap, morfema, leksema, fonema va boshqalarning o'ziga xos muhim belgilarini aniqlash va umumlashtirish natijasi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, kishilar tomonidan yaratilgan grammatik tushunchaga asos bo'lgan dastlabki materialning o'zi yetarli darajada mavhumdir. Demak, grammatik tushunchalar umumlashtirilganlarning yana umumlashtirilgani hisoblanadi.

Grammatik tushunchaning bu xususiyatlari tufayli o'quvchilarda tushuncha juda ko'p qiyinchilik bilan shakllanadi. Grammatik tushunchani bilib olish uchun mavhum tafakkur ma'lum darajada rivojlangan bo'lishi lozim. Mavhum tafakkur ta'lim jarayonida vujudga keladi va maxsus mashqlarni talab qiladi. Bu mashqlar muayyan aqliy ko'nikmalarni va lingvistik tasavvur hamda bilimlar yig'indisini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi zarur. Ko'pgina ruhshunos olimlarning tekshirishlari natijasida aniqlanishicha, tushunchani shakllantirish jarayoni tafakkurga oid analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, aniqlashtirish amallarini bilib olish jarayoni ham hisoblanadi. O'quvchilarda tushunchani shakllantirishning natijasi ularning mavhumlashtirish faoliyatining qay darajada o'sganligiga bog'liq.

Mavhumlashtirishda qiynaladigan o'quvchilar so'zlarni taqqoslay olmaydilar va ularning muhim grammatik belgilariga ko'ra bir guruhga birlashtira olmaydilar, tushunchani shakllantirishda qiynaladilar va xatoga yo'l qo'yadilar. Masalan, fe'l o'rganilganda o'quvchilar fe'l shaxs va narsaning harakatini bildirishini bilib oladilar. Yurmoq, o'qimoq, olmoq kabi fe'llarda leksik ma'no grammatik ma'noga mos keladi. Ko'p fe'llarda bunday moslik bo'lmaydi. Grammatikada shaxs va narsaning harakati deyilganda harakat bilan birga shaxs va narsaning holati, shaxs va narsaning boshqa shaxs va narsalarga munosabati, shaxs va narsa belgisining o'zgarishi kabilar ham tushuniladi: uxlamok, o'ylamoq, sevmok, o'smok, ko'karmoq va hokazo. Predmet harakatini bunday keng ma'noda, umumlashtirilgan holda tushunish endigina tilni o'rgana boshlagan o'quvchilarga qiyinlik qiladi, ular harakatni ko'proq yurish, siljish ma'nosida aniq tasavvur qiladilar. Shuning uchun fe'lni o'rganishning boshlang'ich bosqichida yotmok, kasallanmok, turmok, qizarmok kabi so'zlarni predmet harakatini bildiradi deb hisoblamaydilar[12-rasm].

2-mashq. So'zlarni o'qing. Ushbu harakatlarni kim yoki nima bajara oladi?

pichirlaydi, qichqiradi, gapiradi

kuladi, jilmayadi, xaxolaydi

quydi, tomchiladi, yog'di

- So'zlarning harakatini kuchayib borish tartibida yozing. Shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

12-rasm. 1-sinf ona tili darsligi 2-qism

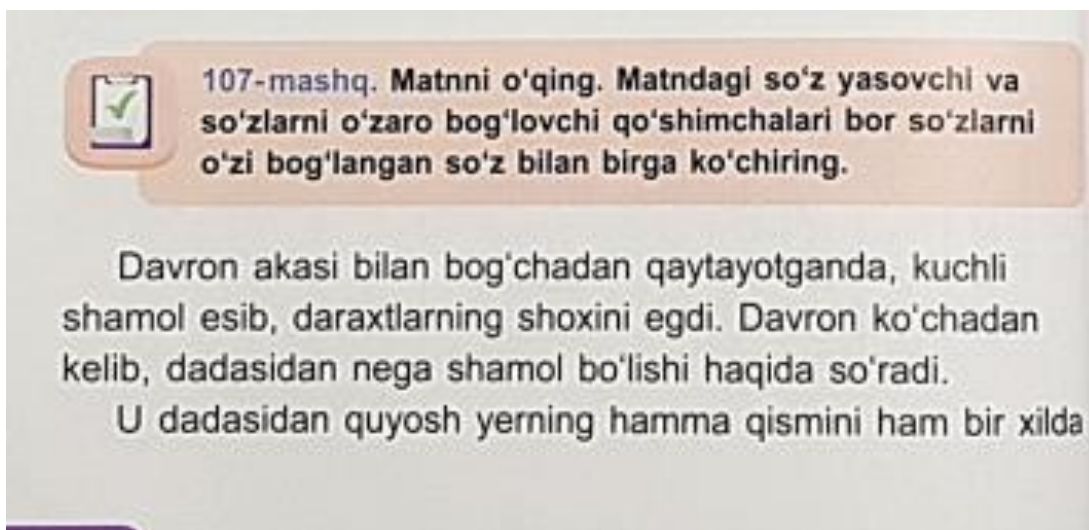
Bunday hodisani o'ni o'rganishda ham uchratish mumkin. Ayrim o'quvchilar tinchlik, qahramonlik, qadam kabi so'zlarni ot turkumiga kiritmaydilar. Tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilarda mavhumlashtirish ko'nikmasini

o'stirish, ular diqqatini so'zning aniq leksik ma'nosidan grammatik ma'nosiga qaratish va shu guruhdagi so'zlarga oid umumiy, grammatik belgilarni hisobga olgan holda, ularni bir guruhga birlashtirish talab etiladi. Masalan, kim ? yoki nima? so'rog'iga javob bo'ladigan barcha so'zlar "ot" turkumiga birlashadi; predmet bildirish, son (birlik va ko'plikda kelish), egalik qo'shimchalari bilan o'zgarish, kelishiklar bilan turlanish bu so'zlar uchun umumiy grammatik belgilar hisoblanadi. Tushunchani shakllantirishda xatoning oldini olish uchun ta'lim berish jarayonida qator metodik talablarga rioya qilinadi.

Grammatik tushunchani o'zlashtirish uzoq davom etadigan va kichik yoshdagi o'quvchilar uchun ancha murakkab jarayondir. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda tushunchani o'zlashtirishga oid ishlarni tashkil etishda o'rganiladigan tushunchaning lingvistik mo-hiyatini, bilimlarni o'zlashtirish jarayonining psixologik-didaktik xususiyatlarini, o'quvchilarning nutqiy va aqliy o'sishi bir-birini taqozo etishini, grammatik bilimning nutqdagi o'rnini asos qilib oladi.

Grammatik tushunchalarda til hodisalarining muhim belgilari umumlashtiriladi. Tushunchani o'zlashtirish ustida ishiash jarayonida o'rganiladigan muhim belgilarni ajratish maqsadida muayyan til materiallari analiz qilinadi. Masalan, so'z o'zgartuvchi qo'shimcha uchun quyidagi ikki muhim belgi xarakterli:

- 1) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha — so'zning o'zgaradigan qismi;
- 2) so'z o'zgartuvchi qo'shimcha sintaktik vazifam bajaradi, ya'ni gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladi[13-rasm].

13-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

Tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi, dastur talablari asosida, muayyan tushunchaning muhim belgilarini aniq belgilab oladi. Bu jarayon o'quvchilarga tushunchaning asosiy xususiyatlarini o'rgatish uchun zarur bo'lgan leksik materiallar, metodik usullar va vositalarni tanlashni o'z ichiga oladi. Amaldagi darslikda esa, tushunchalarni o'zlashtirishni osonlashtiradigan, o'quvchilarga tushunchalarni anglashni yengillashtiradigan turli xil qiziqarli topshiriqlar, o'yinlar va loyiha ishlari taqdim etilgan. Ushbu topshiriqlar va loyihalar o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirib, tushunchalarni chuqurroq va samaraliroq o'zlashtirishiga yordam beradi.

Tilga oid tushunchalarni shakllantirish jarayoni shartli ravishda to'rt bosqichga bo'linadi:

Birinchi bosqich - tushunchaning muhim belgilarini ajratish maqsadida til materialini tahlil qilish. Bu bosqichda ma'lum so'z va gaplarning leksik ma'nosidan kelib chiqib mavhumlashtirish amalga oshiriladi va shu til hodisasi, til kategoriyasi uchun umumiy hisoblangani ajratiladi. O'quvchilar tahlil qilish va mavhumlashtirish aqliy amalini bilib oladilar [14-ram].

Siz uy yumushlarida qanday ish quollaridan foydalanasiz? Ularning vazifasini ayting.

 67-mashq. "Kim tez topadi?" ta'limiy o'yini. Berilgan buyumlar qaysi vazifalarni bajarishini toping.

Buyumlar	Vazifasi
ketmon	devor suvaladi
randa	yer chopiladi
belkurak	daraxtlarning shoxlari kallaklanadi
andava	daraxtlarning tagi yumshatiladi
arra	taxta randalanadi

14-rasm. 3-sinf ona tili darsligi 4-qism

Ikkinchi bosqich — tushunchaning belgilarini umumlashtirish, ular orasidagi bog'lanishni aniqlash (tushunchalarning ichki bog'lanishini aniqlash), atamani berish. O'quvchilar taqqoslash va tarkib amalini bilib oladilar[15-rasm].

 61-mashq. Jadvaldagi so'zlarning so'roqlarga mosini raqamlari bo'yicha ajratib yozing.

1. oq	2. Gulzira	3. kuldi	4. bodom
5. ochildi	6. shirin	7. to'rt	8. turdi
9. ishchi	10. Durdona	11. ko'za	12. beshta

Namuna: Kim? – 2, Nima? – 4, Nima qildi? – 3, Qanday? – 1, Nechta? – 12

15-rasm. 3-sinf ona tili darsligi 4-qism

Uchinchi bosqich - tushuncha ta'rifni ifodalashni tushunish, belgilar mohiyatini va ular orasidagi bog'lanishni aniqlash[16-rasm].

Sifatlar shaxs va narsaning rangini, mazasini, shaklini, hajmini va xil-xususiyatini bildiradi.

99-mashq. “Mening uyim qayerda?” deb nomlangan jadvalni to’ldiring. Berilgan so’zlarni mos kataklarga joylang.

rangi	mazasi	shakli	hajmi

Foydalanish uchun so’zlar: toza, qora, mazali, shirin, baland, keng, suvsiz, suvli, mazasiz, yumaloq, to’rtburchak, past, ozg’in, semiz, o’rta, momiq

16-rasm. 3-sinf ona tili darsligi 3-qism

To’rtinchi bosqich — yangi til materialini asosida o’rganilayotgan tushunchani aniqlashtirish, bilim tajribaga tatbiq etiladigan mashqlar ishlash, o’rganilayotgan tushunchaning ilgari o’zlashtirilgan tushunchalar bilan bog’lanishini aniqlash [17-rasm].

80-mashq. Uyingizga borib, muzlatkichdan bor meva va sabzavotlarni chiqarib oling. Ulardan yaxshi bilganlaringizni: qanday o’sib-yetilganini ko’rganingizni, o’zingiz yig’ib-terib olganingizni tanlang. Chizmadan foydalanib, sabzavotlar haqida hikoya tuzing. Tuzgan hikoyangiz to’liq, qiziqarli bo’lishiga harakat qiling.

Nomi	Rangi	Shakli	Ta’mi	Qayerda o’sadi?	Qanday holda tanovul qilinadi? Qishga qanday g’amlanadi?
					
					
					
					
					
					

Nima uchun sabzavot va mevalarni muzlatkichda saqlash kerak, deb hisoblaysiz?

17-rasm. 3-sinf ona tili dasligi 4-qism

N.B. Adizova, R. X. Jumayevlar nashrida grammatik tushunchalarni o'zlashtirishni quyidagi tartibda amalga oshirish mumkin:

1. Tovush, harf, so'z.
2. So'z turkumlari.
3. Uslubiyat va tinish belgilari.

Fragmentida tushuncha bilan tanishtirish jarayonining yuqoridagi to'rt bosqichi qisqa shaklda o'z aksini topgan. O'quvchilar tushunchani o'zlashtirish uchun dasturda mavzularni o'rganishga ajratilgan barcha darslardagi mashqlar tizimini bajarish lozim. Masalan, mavzuni o'rganish jarayonida 'Fe'l' tushunchasi olsak, chuqurlashadi va kengayadi, o'quvchilar fe'lning yangi belgilarini o'rganadilar (fe'llarda bo'lishili va bo'lishsizlik, ularning shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanishi, fe'l zamonlari). O'quvchilarda fe'llarni shaxs-son, zamon, bo'lishsizlik qo'shimchalari bilan o'zgartirish va fikr bayon etish maqsadiga mos fe'l shakllaridan nutqda to'g'ri foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Tushunchani shakllantirish jarayonida so'zning leksik ma'nosi, tushunchaning gap tarkibida boshqa so'zlar bilan birga kelgandagi ma'nosi asta-sekin aniqlanib, oydinlashtirilib boriladi, og'zaki va yozma nutqda so'zni uslubiy to'g'ri ishlatish ko'nikmasi orta boradi. Buning uchun o'quvchilar so'zning ko'p ma'noliligi, o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi, sinonim va antonim so'zlar bilan elementar tanishtiriladi.

O'rganilgan grammatik belgilarni amalga keng tatbiq etish va ulardan jonli nutqda aloqa maqsadida bevosita foydalanish uchun grammatik tushunchani shakllantirishda o'quvchilarda mavhumlashtirishni va so'zlar uchun xarakterli bo'lgan umumiy grammatik belgilarni sintezlashni o'stirish zarur, shuningdek, ular so'zning leksik ma'nosini chuqur bilishlariga erishish muhimdir. Bular o'quvchilarning nutqini o'stirish mohiyatini aks ettiradi, ya'ni o'quvchilar nutqda so'zlardan amaliy foydalanishga, so'zning leksik ma'nosini to'g'ri tushunishdan chuqurroq tushunishga o'tadilar, so'zning leksik va grammatik ma'nolari bir-biriga

ta'sir qilishini tushuna boshlaydilar, natijatda nutqda so'zlardan ongli foydalanishga asos yaratiladi.

4. So'z turkumlariga ajratish tamoyillari.

So'z turkumlari guruhlardan yoki turlardan tashkil topganligi tufayli, ular bo'yicha tildagi so'zlar taqsimlanadi, ularda so'zning ikki tomoni ham aks etilishi kerak. Bundan so'z tavsifi uchun ikki mezon kelib chiqadi - semantik va shakliy morfologik.

Semantik mezon muayyan so'zni keng ma'nodagi kategoriyaga bog'laydi. Bunda predmet ma'nosini bildirgan so'zlar otlarning semantik turini tashkil etadi, predmet belgisini bildirgan so'zlar sifatlarning semantik turini tashkil etadi. Bu kriteriy ancha oldin berilgan va tillarda so'z turkumlarini ajratib ko'rsatishning differensial xususiyatlaridan biridir. Morfologik kriteriya ma'lum so'zni, uning morfologik xususiyatlariga ko'ra aniq turga ajratish uchun ishlatiladi. Masalan: turlanish paradigmasining mavjudligi shu paradigmaga ega bo'lgan so'z ot-so'z turkumiga mansubligini anglatadi. Albatta, agar bu morfologik xususiyat predmet semantik xususiyati bilan mos kelsa. Agarda turlanish paradigmasining mavjudligi sifat semantik xususiyati bilan mos kelsa, unda berilgan so'z sifat so'z turkumiga kiritilishi kerak.

Morfologiya grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zning shakllari, bu shakllarning hosil bo'lish yo'llari va so'zlarning ma'lum belgilar asosida guruhlariga, ya'ni so'z turkumlariga bo'linishini o'rganadi. Shu bois, morfologiyani o'qitishda asosiy e'tibor so'zning tuzilishi, yasalishi, so'z turkumlariga bo'linishiga qaratiladi.

Maktabda morfologiyani o'qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Uning ilmiy zaruriyati shundaki, keyingi bosqichda o'rganiladigan «Sintaksis» bo'limi bevosita morfologiya bilan 174 bog'langan. Chunki kelishik, egalik va shaxs-son qo'shimchalari garchand morfologiya obyekti sanalsa-da, ammo ular gap qurilishida so'z va so'z birikmalari orasidagi sintaktik aloqani ta'minlovchi vosita sanaladi. Qo'shma gap sintaksisini o'rganishning bevosita yordamchi

soʻzlar bajaradigan vazifalar bilan aloqadorligi hisobga olinsa, morfologiya yanada muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Maktabda morfologiyani oʻqitishning amaliy ahamiyati shundaki, leksikologiyadan egallangan zaruriy bilimlar mazkur boʻlimni oʻrganishda oʻz amaliy ifodasini topadi. Oʻquvchi mustaqil va yordamchi soʻz turkumlarini oʻrganishda soʻzning oʻz va koʻchma maʼnosi, uyadosh, shakldosh, qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarga yana murojaat qiladi va soʻz boyligini oshirish, soʻzdan toʻgʻri hamda oʻrinli foydalanish imkoniyatiga ega boʻladi.

Shunday qilib, maktab morfologiya kursi quyidagi vazifalarni hal qilishni koʻzda tutadi:

- oʻquvchilarni soʻz yasashga, soʻzning yangi shakllarini hosil qilishda oʻrgatish; soʻz zaxirasini oshirish, soʻzdan toʻgʻri va oʻrinli foydalanish malakalarini kengaytirish;

- soʻzlarning aloqa-munosabat shakllaridan foydalanish malakalarini kengaytirish; – imloviy savodxonlikni takomillashtirish;

- gap qurish va matn yaratish malakalari ustida ishlash;

Soʻz turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi soʻzlarning leksik-grammatik, morfologik va sintaktik belgilariga koʻra turli guruhlariga ajratilishi, yaʼni soʻz turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi. Soʻzlarni leksik-grammatik turkumlarga ajratishda uch belgiga:

- 1) leksik maʼnosi (nimani ifodalashi, yaʼni shaxs, narsa, harakat yoki holat, belgi kabilarning umumlashtirilgan maʼnolari),

- 2) morfologik (soʻzning turli shakllari tizimi) va

- 3) sintaktik (turli morfologik shakllarning sintaktik vazifa bajarishi) belgilariga asoslaniladi. Demak, soʻz turkumlari ustida ishlash oʻquvchilarning muayyan guruhdagi soʻzlarning umumlashtirilgan maʼnolarini, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlariga qaratilishi zarur.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilari soʻz turkumlari (ot, sifat, son, ol-mosh, feʼl) bilan umumiy tanishtirilgandan soʻng har bir leksik-grammatik guruh alohida oʻrganiladi. Bu soʻz turkumlarini oʻrganishning boshlangʻich bosqichidayoq ularni

taqqoslashga qulay sharoit yaratadi va shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, fe'lning quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar:

- 1) so'z nimani bildirishi (shaxs, narsa, belgi, miqdor va tartib, harakat yoki holat);
- 2) qanday so'roqlarga javob bo'lishi;
- 3) o'zgarish-o'zgarmasligi, qanday doimiy kategoriyalari mavjudligi;
- 4) gapda, asosan, qanday bo'lak vazifasida kelishi.

O'quvchilar mana shu o'rgangan belgilari asosida so'z turkumlarini taqqoslaydilar. Ular nimani o'rganganlariga qarab, har bir so'z turkumining grammatik belgilari haqidagi bilimlari asta kengaya va chuqurlasha boradi. Dasturga ko'ra, boshlang'ich sinfda so'zlar dastlab javob bo'ladigan morfologik so'roqlariga qarab guruhlanadi. 3-sinfda "So'z turkumi" tushunchasi shakllantiriladi. O'quvchilar har bir so'z turkumiga xos ayrim beigilar (so'z turkumlarining umumlashtirilgan leksik ma'nolari, otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi, bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar, ot, sifat, son va fe'lning gapdagi vazifasi) bilan tanishtiriladi. 4-sinfda so'z turkumlarining morfologik-sintaktik xususiyatlari haqidagi bilim chuqurlashtiriladi: o'quvchilar otlarning egalik va kelishiklar bilan o'zgarishini, sifat va sonning gapdagi vazifasini, kishilik olmoshlari va ularning kelishiklar bilan turlanishini, fe'llarda shaxs-son va zamonni o'rganadilar.

O'quvchilarda so'z turkumlarini bilish ko'nikmasi ularning belgilari yig'indisini egallashlari asosida shakllantiriladi. Masalan, gul, guldor, gulladi so'zlarining qaysi so'z turkumiga kirishini bilish uchun 2-sinf o'quvchisi quyidagicha fikr yuritadi: *nima?* — gul, bu so'z narsani bildiriyapti, ko'plikda qo'llanadi — gullar, bu — ot; guldor so'zi *qanday?* so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning belgisini bildiriyapti, bu — sifat; gulladi so'zi *nima qildi?* so'rog'iga javob bo'lyapti, narsaning harakatini bildiriyapti, bo'lishsiz shaklda qo'llanadi — gullamadi, bu — fe'l.

Boshlang'ich sinflar dasturi o'quvchilarni so'z turkumlari mustaqil va yordamchi so'z turkumlariga bo'linishi bilan maxsus tanishtirishni ko'zda tutmaydi, ammo o'qituvchi bolalarni so'z turkumlarining belgilari bilan amaliy tanishtiradi.

So'z turkumlarini o'rganishdagi asosiy vazifa o'quvchilarning lug'atini yangi ot, sifat, son, fe'llar bilan boyitish, o'quvchilar shu vaqtgacha foydalanib kelayotgan so'zlarning ma'nosini aniq tushunishiga erishish, bog'lanishli nutqda u yoki bu so'zdan o'rinli foydalanish malakasini o'stirish hisoblanadi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish uchun so'z turkumlarini o'rganish jarayonida ma'nodosh, zid ma'noli, shakldosh so'zlar ustida muntazam ish olib boriladi, o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlar, ularning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan tanishtiriladi. Bunda ta'limni o'quvchilarning shaxsiy tajribalari, bevosita ko'rganlari, axborot vositalari orqali eshitganlari, kitobdan bilib olganlari bilan bog'lash muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilarda kuzatish, muhim narsalarni sezish ko'nikmalarini shakllantirish, atrof-muhit haqidagi bilimlarini boyitish bilan bir vaqtda ularning nutqini o'stirish vazifasi ham amalga oshiriladi.

Nazorat savollari

1. Grammatik tushuncha nima? Uning o'ziga xos xususiyatini ayting.
2. Grammatikaning tarkibiy qismlari.
3. Kichik yoshdagi o'quvchilar lingvistik tushunchalarni o'rganishda qanday qiyinchiliklarga duch keladilar? Buning sababi nimada?
4. Grammatik tushunchani o'rgatish jarayonida o'qituvchi qanday qilib o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtiradi?
5. Ot so'z turkumining grammatik belgilari haqida ma'lumot.
6. O'zbek tilida qanday so'zlar grammatik ma'noga ega?
7. Grammatik shakl deganda nimani tushunasiz?
8. Grammatik kategoriya atamasini qanday izohlaysiz?
9. So'zlarni turkumlarga ajratishda qaysi xususiyatlar inobatga olinadi?

10. Dasturga muvofiq so'zning tarkibi va yasalishiga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1-topshiriq. Gaplarni o'qing. Mustaqil so'zlarning leksik va grammatik ma'nolarini aniqlang.

N a m u n a: Bu — leksik ma'nosi: ko'rsatish, grammatik ma'nosi: olmosh, ko'rsatish olmoshi, sintaktik vazifasi: sifatlovchi aniqlovchi.

1. Bu gaplarning barini Hafiza xomush va oqilona tinglardi. (Mirm.)
2. Dilshod kitobni yopdi, ildam odimlar bilan hovli tomon ketdi. (M. I.)
3. Atrofi ko'k panjaralar bilan o'ralgan ulkan bog' darvozasidan kiraverishda uch qavatli shinam bino savlat to'kib turibdi. (J. Abd.)
4. Yo'lchi qishloqdan keltirgan xaltasini kampirga uzatdi. (O.)

2-topshiriq. Berilgan gaplarni o'qing, ajratib ko'rsatilgan so'zlardan grammatik ma'noni ifodalovchi vositalarni aniqlab, ularni izohlang.

1. Dehqonni yer davoslaydi. Urug' bilan birga orzu, dard-hasrat, quvonchlarini ham yerga to'kadi. (S. Nurov.)
2. Gulorning g'oyib bo'lishi Yo'lchiga yashin urgan kabi ta'sir ko'rsatdi. (O.)

3-topshiriq. Uch guruhga bo'lining. Quyidagi savollarga javob toping.

- 1-guruh uchun. So'z turkumlari deganda nimani tushunasiz?
- 2-guruh uchun. Yordamchi, mustaqil so'zlarning turlari ochib bering
- 3-guruh uchun. So'z turkumlarini "Tarmoqlash" usulida ochib bering.

Guruhlar javoblari umumlashtirilib, slaydlar asosida to'ldiriladi.

5-MODUL. Mustaqil so'zlar

13-mavzu: Ot turkumining ta'rifi, leksik-grammatik xususiyatlari, ma'no turlari

Reja:

1. Otning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari.
2. Otning ma'no turlari. Atoqli va turdosh otlarning turlari.
3. Ot turkumining son kategoriyasi. Son kategoriyasi haqida. Son kategoriyasining ikki shakli: mantiqiy va grammatik son haqida ma'lumot.

Tayanch so'z va iboralar: atoqli va turdosh, son kategoriyasi, mantiqiy va grammatik son, shaxs va narsa, aniq va mavhum otlar, kichraytirish, erkalash,

Otning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari.

Ot so'z turkumi. Shaxs, narsa ma'nolarini, shuningdek, joy nomlarini bildirib, *kim? nima? qayer?* so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar ot deyiladi. *Kim?* so'rog'i shaxsni bildiruvchi so'zlarga, *nima?* so'rog'i narsa-buyumni bildiruvchi so'zlarga, *qayer?* So'rog'i joy nomini bildiruvchi so'zlarga beriladi. Shunga ko'ra otlar shaxs otlari, narsa-buyum otlari, o'rin-joy otlariga bo'linadi.

Ot — mustaqil so'z turkumlaridan biri. U boshqa turkumlardan bir necha belgi — xususiyatlari bilan ajralib turadi. Otlar egalik, kelishik kabi so'z o'zgartirish, turli ma'no va vazifa uchun qo'llanuvchi vazifadosh shakllarga hamda o'ziga xos so'z yasash tizimiga egaligi bilan ajralib turadi. Ular quyidagilardan iborat:

1) ot yasash xususiyatiga ega: ishchi, suhbatdosh, paxtakor, bog'bon, oshpaz, Mirzacho'l;

b) son-miqdorni bildirish xususiyatiga ega: bola — bolalar, daftar—daftarlar;

v) egalik ko'rsatkichiga ega: otam, otang, otasi — otamiz, otangiz, otalari;

g) kelishik shakllari bilan o'zgaradi; maktab, maktabning, maktabni, maktabga, maktabda, maktabdan;

d) gapda barcha gap bo'laklari vazifasida keladi.

Otlarning muhim belgilaridan biri ularning sifat, son, olmosh, fe'l va ravish distributsiyasida kelishi, ya'ni ular bilan birika olishidir: katta bino, ikkinchi kurs, barcha inson, kitob o'qimoq, ko'p odam. Ot gapning barcha gap bo'lagi vazifasida qo'llanishi mumkin. Otning bu kabi sintaktik vazifasi uning qanday grammatik

shakldaligi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, otning bosh shakli, ya'ni bosh kelishik, 10 ko'plik yoki birlik hamda egalik shakli gapda ega, kesim kabi vazifada keladi: O'zbekiston-mustaqil davlat. Millatim-o'zbek. O'zbekistonim-onajonim.

Otning ma'no turlari. Atoqli va turdosh otlarning turlari.

Otlar ma'no jihatdan quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Atoqli otlar
2. Turdosh otlar

Atoqli va turdosh otlar mavzusi o'rganilganda, ular ifodalab keladigan shaxs nomlari, kasb-hunar, o'rin-joy, qurol-vosita, qarindoshlik otlari kabi ma'no guruhlarida ustida ish olib borishga to'g'ri keladi.

Bu guruhlar (uyalar)ning, chunonchi, kasb-hunar otlarini, tarbiyachilik, shifokorlik, dehqonchilik, hunarmandchilik va shu kabilarning uyadoshlari ustida to'xtalish ham juda foydali.

O'quvchilarga berilgan matnlardan shaxs otlarini ajratish, tub va yasamalarini aniqlash, ularga ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlash, qo'shimchalar (-chi, -u, -vchi, -dosh, -kor, -gar, -shunos kabi) yordamida shaxs otlari yasash, juft shaxs otlari (*metodist* — *o'qituvchi*, *terapevt* - *shifokor*, *muhandis* - *texnolog* kabi) tuzish, ularning imlosini o'rganish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlar ustida ishlash yaxshi samara beradi.

Atoqli otlar ustida ishlashda quyidagi ma'no guruhlarida ustida to'xtalish maqsadga muvofiq:

— shaxs nomi, familiyasi, otasining ismi, taxallusi, laqabini ifodalovchi otlar: *Shohida*, *Shahzod*, *Xo'jayev*, *Yashin*, *Sakson ota*;

— jug'rofiy nomlar: *O'zbekiston*, *Samarqand*, *Pomir*, *Sirdaryo*, *Orol*, *Yangiyer*, *Balxash*;

— tashkilot, korxona, muassasa nomlari: *Vazirlar Mahkamasi*, *"Bahor" ansambli*, *Navoiy teatri*, *"Adabiyot" muzeyi*, *"Kamolot" jamg'armasi*;

— sayyora va yulduzlar nomi: *Yer*, *Quyosh*, *Mars*, *Mushtariy*, *Zuhra*, *Hulkar*, *Yupiter*, *Venera*;

— tarixiy hodisalar, gazeta, jurnal, asar, ilmiy muassasalar: *Mustaqillik kuni*, *“O‘zbekiston ovozi” gazetasi*, *O‘zbekiston Milliy universiteti*;

— hayvonlarga maxsus qo'yilgan nomlar: *G'irko'k*, *Boychibor*, *Qoplon*, *Mosh*, *Govmish*, *Targ'il*;

— “belgi nomi+ turdosh ot” qolipli joy nom lari: *Yangiyo'l*, *Yangiobod*, *Oqtepa*;

— “belgi nomi+atoqli ot” qolipli jug'rofiy nomlar: *Markaziy Osiyo*, *Janubiy Koreya*, *Shimoliy Qozog'iston*;

Qisqartma so'zlar orasida ham atoqli otlar ko'p uchraydi. Ularning to'liq nomlari bilan (yoki aksincha) almashtirish (BAR — Birlashgan Arab Respublikasi, O'zMU — O'zbekiston Milliy universiteti), qisqartma so'zlar lug'ati tuzish, ularni sharhlash, nutqiy mahoratning shakllanishida, talabalarning muomala-muloqot madaniyatini egallashlarida ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida ijodiy-amaliy ishlar (“MYBT” ustida ishlash)ni imlo bilan bog'lab olib borish masalalariga ko'proq ahamiyat berish foydali.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida otlarning asosiy qismini turdosh otlar tashkil qiladi. Ular bir turdagi predmetlarni boshqa turdan ajratish uchun xizmat qiladi: talaba, kaptar, daraxt, o'simlik ...

Turdosh otlar ifodalagan ma'nosiga ko'ra shaxs, narsa-buyum, kasb-hunar, o'rin-joy, qurol-vosita otlari kabilarni bildiradi. Bu guruhlar yana bir necha uyadoshlarga bo'linadi. Masalan: shaxs otlarining o'qituvchi, shifokor, muhandis, hunarmand, dehqon, bog'bon, cho'pon kabi umumiste'mol so'zlarining uyadoshlari; shifokor — terapevt, kardiolog, urolog, endokrinolog, ginekolog, venerolog... v. h. kabi uyadoshlari mavjud.

[Ot turkumining son kategoriyasi. Son kategoriyasi haqida.](#)

Otlarning morfologik belgilaridan biri birlik va ko'plikda qo'llanishi sanaladi. Otlarning birligi biror vositasiz ifoda etiladi. Ya'ni otning ko'plikni bildiruvchi -lar qo'shimchasi mavjud bo'lmagan holati birlikdir: kiyim, uy, ovqat, o'quvchi, kitobxon, murabbiy kabi.

Otlarning ko`pligi -lar qo`shimchasi bilan ifodalanadi: o`quvchilar, kitoblar kabi. Ko`plikning -lar qo`shimchasi orqali ifodalanishi morfologik usul bilan ifodalangan ko`plikdir. Bundan tashqari otlarda ko`plikni hosil qiluvchi boshqa vositalar ham mavjud. Chunonchi, el, olomon, xalq kabi o`zi birlikda bo`lib , mazmuman ko`plikni bildiradigan so`zlar ham mavjud. Bunday ko`plik lug`aviy -semantik usul bilan hosil bo`lgan ko`plikdir.

Otlarning ko`pligi miqdor bildiruvchi so`zlarni otlardan oldin keltirish bilan ham hosil bo`ladi: ko`p odam, bir talay ish, bir necha kun kabi. Ko`plikning bunday ifodalanishi sintaktik usul bilan ifodalangan ko`plikdir. Sintaktik ko`plik otlardan oldin sonlarni: o`n kishi, yuz xonadoni, olmoshlarni qancha ish, shuncha odam, necha kun keltirish bilan ham hosil bo`ladi. Masalan, Ikromjon qishloqda shuncha odam borligini bilmas ekan .(S.A.)Shuningdek, ot oldidan so`zlarni takrorlash orqali ham sintaktik ko`plik hosil bo`ladi: savat -savat meva, uzoq-uzoq yo`l. Otasining har qadamida allaqanday kishilar bilan uzoq-uzoq so`zlashuvidan zerikardi. (A.Q.)

Lug`aviy -semantik va sintaktik usul bilan ifodalangan ko`plik so`zning morfologik tuzilishi bilan bog`lanmagan holda, morfologik ko`plik so`zning tuzilishi bilan bog`liq. Shuning uchun -lar qo`shimchasi bilan hosil bo`ladigan ko`plik so`zlarning ma`no xususiyati bilan bog`liqdir. Shu bilan birgalikda -lar qo`shimchasi o`zbek tilida ko`plikni hosil qiluvchi etakchi vositadir. Biroq, bu qo`shimcha barcha otlarga qo`shilavermaydi, yoki qo`shilganda ham doimo ko`plik ma`nosini ifoda etavermaydi.

-lar qo`shimchasining barcha otlarga qo`shilmasligi hamma otlarning ham grammatik ko`plikda qo`llana olmasligini ko`rsatadi. Chunonchi, donalab sanalmaydigan otlarga -lar qo`shimchasi qo`shilganda ko`plikni emas, balki narsa-predmetning turini xilini anglatadi. Shunga ko`ra -lar qo`shimchasi ko`plikdan tashqari yana quyidagi ma`nolarni ifodalaydi.

1. Donalab sanab bo`lmaydigan predmet nomlariga qo`shilganda ularning turli- tumanligini, har xilligini bildiradi: tuzlar, sutlar, bug`doylar, yog`lar, unlar,

qirqmalar (qovun turi). Tilimi tilingni ming tilim qilgan, Qirqmalar bog`ladi yukin qovg`aga .(G`. G`.)

2. Mavhum otlarga qo`shilganda, shu otdan anglashilgan ma`no kuchayadi. Masalan, Ming turlik xayollarga borib qaytdi .(A.Qod.) Qizlar undanbundan uzoq gaplashidi, orzularga berilishdi.(O.)

3. Predmetlarning noaniq bo`lgan ko`p miqdorini ifodalaydi. Suhbatlar goh qizib, goh davom etardi . (O.)Biz bo`ljak adiblar, turmushning botqoq erlarinigina emas, undan chiqish yo`llarini ham ko`rsatishimiz mumkin. (A.Q.)

4. Qarindoshlik ifodalovchi otlarga egalik qo`shimchalaridan keyin qo`shilib hurmat ma`nosini ifodalaydi: otamlar, onamlar kabi.

5. Shaxsni anglatuvchi so`zlarga qo`shilib, piching, kesaatish va hurmat ma`nolarini anglatadi. O`zimning bu xizmatim evaziga bir mukofot olish muddaosida bo`lmaganimdan va nimaiki janoblari yo`lida mashaqqat chekkan bo`lsam.. (A.Qod.) Yangi podsho Nizomiddin hazratlarining el-yurtga osh berishi va ochlarga non ulashishi haqidagi xabarni butun shaharga tarqatdilar. (P.Q.)

6. Payt, vaqt bildiruvchi so`zlarga qo`shilib, taxmin ma`nosini ifodalaydi.Masalan, Shu gapdan bir hafta chamasi keyin va chorlar kutishning beshinchi kunlari edi.(A. Qod.)

7. Juft predmetlarni bildirgan so`zlarga qo`shilganda ko`plikni emas, balki ularning ikkitaligini ta`kidlash ma`nosini ifodalaydi: ko`zlar, quloqlar, qoshlar, lablar, torlar kabi. Masalan, Tanburning mo`jizakor torlaridan quyilgan musiqa mavjud havoni to`ldirdi. (O.) Beka begimning ko`zlaridagi tikanlar sal kamayganday bo`ldi. (P.Q.)

8. Kishi organizmi a`zolariga qo`shilganda ta`kid kuchayadi: yuraklar, tillar, burunlar.

9. Atoqli otlarga qo`shilganda umumlashganlik, o`xshaganlik ma`nolari anglashiladi. Ajoyib naslsiz sizdagi talant, Amular, Sirlarning mazmunidan mo`l. (G`.G`.)

10. Aniq va mavhum otlarga qo`shilib, hurmat -izzat ma`nolarini ifodalaydi. Xotiralariga malol kelmagay, hazrat.(O.) Qadamlariga hasanot, ko`p xursand bo`ldik .(O.)

Mantiqiy son. Masalan, Ahmad so`zi mantiqan bir necha odamning ismi bo`lishi mumkin. Kitob sozi mantiqan ko`plab o`quv qurollarining nomidir.

Grammatik son. Masalan, Ahmad so`zi grammatik jihatdan bitta shaxsni bildiradi. Kitob sozi shu shaklda yakka o`quv qurolining nomidir.

So`z turkumlarini o`rganish. "Ot" so`z turkumini o`rgatish metodikasi. so`z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o`rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtira boriladi. "Ot" so`z turkumi xususidagi dastlabki tushunchalar 1-sinf dan boshlab berib boriladi beriladi.

Otning xususiyatlarini til hodisasi sifatida o`rganish vazifalari, o`quvchilarning yosh xususiyatlari e`tiborga olinib, har bir sinf uchun material hajmi va ularni o`rganish tartibi belgilangan.

Boshlang'ich sinflarda otni o`rganish vazifalari quyidagilar:

- 1) "Ot" haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;
- 2) kim? so'rog'iga javob bo'lgan (shaxs bildirgan) otlardan nima? so'rog'iga javob bo'lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko'nikmasini hosil qilish;
- 3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo'yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasini shakllantirish;
- 4) otlarda son (otning birlik va ko'plikda qo'llanishi) bilan tanishtirish;
- 5) otlarni egalik qo'shimchalari bilan to'g'ri qo'ilash ko'nikmasini shakllantirish;
- 6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;
- 7) o'quvchilar lug'atini yangi otlar bilan boyitish va ulardan nutqda aniq, o'rinli foydalanish malakasini o'stirish;

8) so'zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda hal etiladi. Shu bilan birga, 'Ot' mavzusini o'rganishning muayyan bosqichida bajarish lozim bo'lgan bir vazifani hal qilishga ko'proq ahamiyat beriladi. Masalan, 1-2-sinflarda so'z turkumi sifatida otning belgilari:

- shaxs va narsani nomini bildirgan so'zlar;
- so'roqlari;
- shaxs va narsani nomini bildirgan so'zlarning birlik va ko'plikda qo'llanilishi;
- kishilar ism va familiyasi, joy nomlari, hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar bosh harf bilan yozilishi o'rganiladi.

3-sinfda esa otga atama beriladi va quyidagi mavzular o'zlashtiriladi:

- otlarda birlik va ko'plik;
- birlikdagi otlardan ko'plikdagi otlarni hosil qilish;
- ot yasovchi qo'shimchalar yasama otlar imlosi kabi tushunchalarni o'zlashtirishga ahamiyat beriladi.

4-sinfda otning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishini o'rganishga e'tibor qaratiladi.

Ushbu sinfda quyidagi mavzular o'tiladi:

- otlarning egalik qo'shimchalar bilan qo'llanilishi;
- egalik qo'shimchalarining birlik va ko'plik ma'nosida ifodalanishi;
- egalik qo'shimchalarining unli va undoshdan keyin qo'shiladigan shakllari;
- otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanilishi;
- ot yasovchi qo'shimchalar.

O'quvchilarning nutqi va tafakkurini o'stirish vazifasi esa mavzuni o'rganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni o'rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o'quvchilar lug'atini boyitishga, bog'lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratiladi.

Otning lugʻaviy maʼnosi, morfologik belgilari va sintaktik vazifalariga oid zaruriy bilim, malaka va koʻnikmalar, asosan, amaliy ishlar orqali oʻquvchilar ongiga singdiriladi.

Dastur muvofiq mazkur soʻz turkumi yuzasidan oʻquvchilarni ot jonli mavjudotlar (kishi, qush, hayvon, asalari), yer va osmonga oid narsalar (quyosh, yulduz, daryo, togʻ), oʻsimliklar (paxta, beda, gul), voqealar (yigʻin, majlis), tabiat hodisalari (shamol, boʻron, yomgʻir, momaqaldiraq), belgi-xususiyat (ahillik, kuchlilik, samimiyat), harakat-holat (uyqu, sevinch, kurash), oʻrin va vaqt (yoz, bahor, joy) nomlarini anglatuvchi otlar yuzasidan zaruriy bilim, malaka va koʻnikmalar bilan qurollantirish koʻzda tutilgan.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va koʻplikda qoʻllanadi, egalik qoʻshimchalari bilan oʻzgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda koʻproq ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi, shuningdek, hoi va kesim vazifasida keladi. Ot nutqda sifat, son, olmosh, feʼl bilan birika oladi. Otning maʼnolari va grammatik belgilari murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim oʻquvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi.

Otni oʻrganishda izchillik. Otni oʻrganishga tayyorlov bosqichi savod oʻrgatish davriga toʻgʻri keladi. Bu bosqichda oʻquvchilar shaxs-narsalarni va ularning nomi boʻlgan soʻzlarni farqlashga oʻrganadilar, soʻzning leksik maʼnosiga eʼtibor koʻproq qaratiladi, maʼnolarini hisobga olgan holda soʻzlar (qushlar, meva va sabzavotlar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash koʻnikmasi shakllantiriladi. Soʻzlarni leksik maʼnosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, oʻxshash tomonlarini aniqlash, umumlashtirish koʻnikmasini oʻstiradi. Shunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun oʻquvchilar soʻzning aniq maʼnosini yetarli bilmaydilar, soʻzning leksik maʼnosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilarini ham oʻzlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda otning leksik maʼnolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (kim? yoki nima? soʻrogʻiga javob boʻlishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). Oʻquvchilar kim? soʻrogʻiga javob boʻlgan otlarni nima? soʻrogʻiga javob boʻlgan otlardan farqlashni, ularni soʻroq berish bilan ajratishni

o'rganadilar, o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sa boradi, ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi [18-rasm].

Lola – lola	Po'lat – po'lat
Arslon – arslon	Yulduz – yulduz
Charos – charos	Olmos – olmos
Asal – asal	Nilufar – nilufar

- Har bir juftlikdagi so'zlar biri-biridan nimasi bilan farq qilishini tushuntiring.
- Shunga o'xshash yana qanday so'zlarni bilasiz?
- Istalgan so'z ishtirokida gap tuzing va yozing.

18-rasm. 1-sinf ona tili darsligi 2-qism

‘Ot’ tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlariga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rnini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslardayoq shaxs va narsani bildiradigan so'zlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, o'simliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan so'zlar guruhlariga ajratiladi. Shu so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan belgilar aniqlanadi: bu so'zlar shaxs, narsalarni bildirib *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga javob bo'ladi.

Dasturga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarini sifat va boshqa so'z turkumlaridan yasalgan mavhum ma'nodagi (yaxshilik, go'zallik, ishonch, sevinch, o'kinch, qo'rqinch, tayanch kabi) otlar bilan ta-nishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va o'quvchilar qiziqib so'rasalar, otning bolalar o'rgangan belgilari asosida (*nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun o'qituvchi o'qish savodxonligi kitobidan matn tanlab, o'quvchilarga matndagi otlarni topishni, so'ngra matnni shu so'zlarsiz o'qishni topshiradi. O'quvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib o'qiganda, matn mazmunini tushunib bo'lmasligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni o'rab olgan

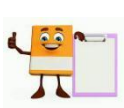
shaxs va narsalarning nomi, bu so'zlarsiz bir-birimizga o'z fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi haqidagi tushuncha dastlab 1-sinfda beriladi. 3-sinfda 'Otlar, ya'ni otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi" ustida ishlash jarayonida o'quvchilarda:

1) birlik va ko'plikda qo'llangan otlarning ma'nosi va qo'shimcha orqali farqlash,

2) birlikdagi otdan ko'plik shaklidagi va, aksincha, ko'plikdagi otdan birlik sondagi ot hosil qilish,

3) gapda so'zlarning bog'lanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda to'g'ri foydalana olish ko'nikmalari shakllantiriladi.

 53-mashq. Matnni o'qing va husnixat bilan ko'chiring. Birlik va ko'plikdagi otlarni guruhlariga ajratib yozing.

Doktor va uning hayvonlari

Bir doktor bore di. U juda rahmdil odam bo'lib, ismi Voyjonim edi. Doktor hammadan ko'ra hayvonlarni yaxshi ko'rardi. Uning javonida quyonlar yashardi. Shkafida olmaxon, divanida tipratikan, sandig'ida oq sichqonlar turardi. Shu uyning o'zida qari ot, uning yonida esa sigir yashardi.

Hatto doktorga ko'rinish uchun dunyoning hamma yeridan bemor cho'ponlar, kasal baliqchilar, o'tin kesuvchilar, dehqonlar ham kelishardi. Doktor ularning har qaysisiga dori berar, bemorlar darrov tuzalib ketishardi.

Birlikdagi otlar

Doktor

Odam

Olmaxon

Tipratikan

Ot

Sigir

Dori

Ko'plikdagi otlar

Hayvonlar

Quyonlar

Cho'ponlar

Sichqonlar

Baliqchilar

Dehqonlar

Bemorlar

3-sinf ona tili darslarida 2-chorakda yuqoridagi kabi mashqlar ustida ishlash orqali tushunchalar mustahkamlanadi. Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi

taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir necha predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: *daftar* — *daftarlar*, *qalam* — *qalamlar*, *nok* — *noklar* kabi. Suhbat asosida daftar so'zi nechta (bitta) predmetni va daftarlar so'zi nechta (ikki va undan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa so'zlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar umumlashtiriladi: agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qo'llanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, ko'plikda qo'llanadi. Ko'plikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga *-lar* qo'shimchasi qo'shiladi. Birlikdagi otlar *kim?* yoki *nima?* so'rog'iga, ko'plikdagi otlar esa *kimlar?* yoki *nimalar?* so'rog'iga javob bo'ladi.

O'quvchilar uchun nazmiy matndagi otlarni aniqlash topshiriladi:

*Go'zal dunyo, baxmal bog'lar, ulug' shaharlar,
Zo'r gigantlar, shu kengliklar, shu oliy bino,
Sho'x to'Iqinii, tiniq suvli, katta daryolar,
Ulug' Vatan — bari mening qanot ostimda.*

(G'. G'ulom)

O'quvchilar matndagi *dunyo*, *bog'lar*, *shaharlar*, *gigantlar*, *kengliklar*, *Vatan*, *qanot* kabi so'zlarning birlik va ko'plikda kelganligini, *dunyo*, *Vatan*, *qanot* kabi so'zlar ko'plik qo'shimchasi olganda, anglatadigan xilma-xil ma'nolarni sharhlaydilar. Bunda bolalarning *-lar* shakl yasovchi qo'shimchali otlarning ma'nolari haqidagi bilimlarini kengaytirish ko'zda tutiladi:

- hurmat (onamlar, buvimlar, bobomlar...);
- noaniqlik, kuchaytirish, takror, taxmin (yoz oylari, kuz kunlari...);
- kinoya, piching (endi xursandmilar. dumstlar-ku...);
- narsa-buyum navi (sutlar, tuzlar, yog'lar...);
- jamlik (Mirzacho'llar, Sanamlar...);
- ta'kid (quvonchlari cheksiz, yuzlari qizidi...) kabi so'z ma'nolarini ifodalash singari uslubiy xususiyatlari bilan ham ajralib turishlarini bilib oladilar.

Ko'plik qo'shimchasi *-lar* bilan kelgan so'zlarni qiyoslash orqali ko'plik yoki hurmat, kuchaytirish yoki ta'kidlash kabi ma'nolar anglatishini turli tipdagi

mashqlar vositasida, soʻz birikmasi, gap tizimi bilan ishlash, matn yaratish va undan taʼkid, jamlik maʼnolari berilgan soʻzlarni ajratish hamda sharhlash oʻquvchi bilimini mustahkamlaydi, ogʻzaki nutq malakasini shakllantiradi.

Otlarning egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishini oʻrgatish. Bu mavzu boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun murakkab hisoblanadi, chunki bu mavzu oʻrganilgunga qadar, oʻquvchilar ‘shaxs’ tushunchasi bilan hali tanishtirilmagan, kishilik olmoshlarini hali oʻrganmagan boʻladilar. Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchasi shaxs, narsa birlik va koʻplikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. Shularni hisobga olib, oʻquvchilarni otlarning egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishini oʻrgatishda oʻqituvchi ishni sarlavhadagi ‘egalik’ soʻzining leksik maʼnosini tushuntirishdan boshlashi maqsadga muvofiq: “*egalik*” ega boʻlish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik maʼnolarini bildiradi, demak, egalik qoʻshimchasi deganda biror narsaga ega boʻlishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qoʻshimchalar tushuniladi. Otlar egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchasi shu ot ifodalagan shaxs, narsaning kimgadir qarashli ekanini, shu narsaning egasi ekanini bildiradi. Quyida 4-sinf 2-chorak ona tili darsligidan namuna:

4-mashq. Gaplardagi nuqtalar oʻrniga qavs ichida koʻrsatilgan egalik qoʻshimchalarini qoʻyib, sheʼrni koʻchiring.

Jajjigina barmoqchalar...(II sh)

Harakatdan toʻxtamas bir zum

Sen chizgan gul, bayroqchalar...(II sh)

Bayram uchun sovgʻalar, qiz...(I sh)

Ona...(II sh) shunda ochar keng quchoq,

Goʻyo koʻkka yetgandek bosh... (III sh)

Sensan doim unga ovunchoq,

Sen onangning kichik yoʻldosh... (III sh)

Quyidagicha bajariladi:

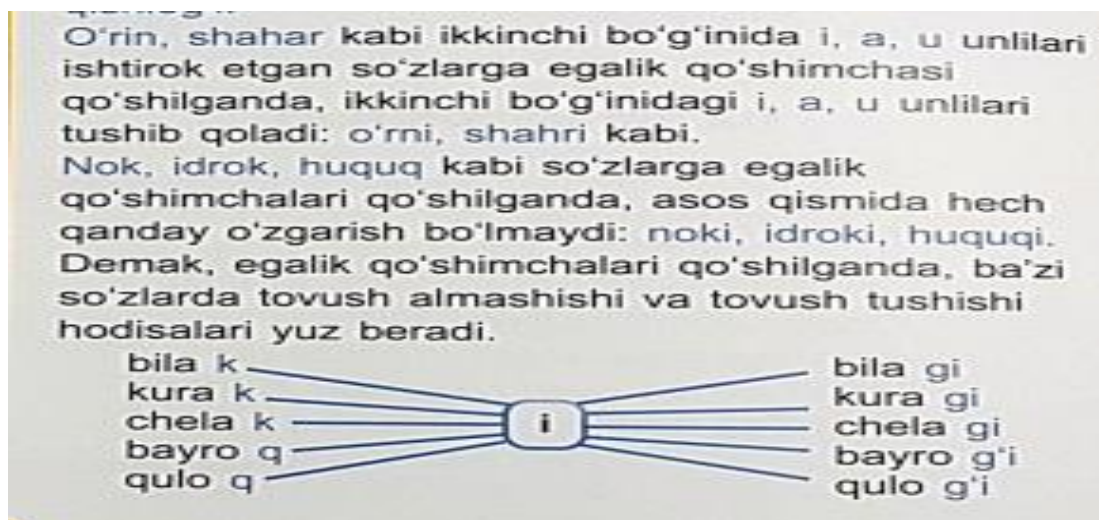
Jajjigina barmoqchalaring (II sh)

Harakatdan toʻxtamas bir zum

Sen chizgan gul, bayroqchalaring (II sh)
 Bayram uchun sovg'alar, qizim (I sh)
 Onang(II sh) shunda ochar keng quchoq,
 Go'yo ko'kka yetgandek boshi (III sh)
 Sensan doim unga ovunchoq,
 Sen onangning kichik yo'ldoshi (III sh)

Ilyos Muslim

O'quvchilarga egalik qo'shimchalari haqidagi ko'nikmani shakllantirish uchun matndan egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan otni topish, uni tarkibiga ko'ra tahlil qilib, egalik qo'shimchasining shaxs-sonini aniqlash, matnda berilgan otga tushirib qoldirilgan egalik qo'shimchasini qo'shish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish kabi mashqlardan foydalaniladi[19-rasm].

4-sinf ona tili darsligi 1-qism

Egalik qo'shimchasi ustida ishlash bu bilan tugamaydi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan ot qaratqich kelishigida kelgan boshqa ot bilan (kitobning muqovasi, Rahimning kitobi), kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan ot qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birikmasi hosil qilishi haqida bilim beriladi.

Nazorat savollari

1. Ot turkumining o'ziga xos muhim xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Qanday otlar atoqli otlar hisoblanadi?

3. Turdosh otlarning qayhay turlari mavjud?
4. Atoqli va turdosh otlardagi umumiy va farqli jihatlar.
5. Ot so'z turkumining kategoriyalarini sanang?
6. Grammatik son kategoriyasi nima?
7. Otlarda qarashlilikni ifodalovchi kategoriya qanday nomlanadi?
8. Kelishik kategoriyasi nima, kelishik qo'shimchalarining vazifalarini izohlang.
9. Erkalash, kichraytirish qo'shimchalarining ot turkumidagi o'rni?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1-topshiriq. Gaplarni o'qing. Kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar xato qo'llangan o'rinlarni tuzating.

U shag'al uyumlaridan oshib, to'g'ri Jumanga tomon tez yurib kelardi. Respublikamiz maktablarida o'z ishining mohir ustalari ko'payib, sinfda ikki yil qoluvchilar bilan kurashish harakati avj olib ketdi. O'quvchilik yillarimda mehribon o'qituvchilarning bizga qilgan yoqimli muomalasini, bilim berish san'ati meni o'ziga maftun qilgan edi. H.H.Niyoziyni «Boy ila xizmatchi» dramasi 1918-yilda yozilgan. Dostonni o'qir ekanmiz, Farxodning aqlli, idrokli, mehnatsevarligini ko'z o'ngida yaqqol gavdalanadi. So'z ikki tomonlama vazifani bajaradi. Jamila va G'ofirlarga yaxshi his-tuyg'ular uyg'onadi. Solihboyday salbiy obrazlarga nafratlanamiz.

2- topshiriq. Nuqtalar o'rniga *-ni* yoki *-ning* qo'shimchalaridan mosini qo'ying.

Odam ... hayoti hamisha bir daryodek bo'lishi kerak: u ... sohilida hamisha yangidan yangi suv oqib turgani yaxshi. – Rahmat! – dedi Matluba chelakdagi chigit ... mashina qutichasiga ag'darar ekan. Rahmatli bobom o'sha yili ham, keyingi paytlarda ham xurjun ... ikki ko'ziga ikki ko'za ... solib, tepalikka suv tashigani-tashigan edi. Kampir ... hyech narsasi yo'q ekan-u, hovlisida bir tupgina teragi bo'lgan ekan.

3- topshiriq. Kelishik qo'shimchalari va ko'makchilarning qo'llanilishidagi xato o'rinlarni tuzating. Zarur o'rinda kelishik qo'shimchasini ko'makchi bilan

almashtiring. Ularning dasturning qaysi qismi bilan bog'lab o'rgatilishini ham ko'rsatish kerak.

Xalq tili bolada shunday bir qobiliyat yaratadiki, bu esa kishida nutq yaratadi. Shanba kuni Rajab akaning o'g'li bilan Yomonqul boboning qizining to'yi bo'ldi. Olti yoshli bolalarning yozuvga o'rgatishning qiyinchiligi hisobga olingan holda, dastlab ular harflarni yozishga o'rgatiladi. Sening ko'p uxlashing kerak. Sening, albatta, Samarqandga borib o'qishing kerak. Buxoroga nima istasangiz, topasiz.

«Bir so'zdan ikki ism» o'yini. Sinf o'quvchilari uch guruhga ajratiladi va ularga gulning nomlari, mehnat qurollari hamda hayvonlarning nomlarini yozish va shular atab qo'yilgan kishi ismlarini yozish topshiriladi. O'quvchilar yozadilar:

1. rayhon-Rayhon, lola-Lola, chinnigul-Chinnigul, nilufar-Nilufar.
2. bolta-Boltaboy, tesha-Teshaboy, o'roq-O'roqboy.
3. bo'ri-Bo'riboy, olmaxon-Olmaxon. qo'zi-Qo'ziboy, tulki-Tulkiboy.

Shu so'zlarning qaysi biri bosh harf bilan va qaysi biri kichik harf bilan yozilishiga e'tibor berib, uni to'g'ri yozgan o'quvchi yoki o'quvchilar guruhi g'olib bo'ladi.

Otlarning aloqa-munosabat kategoriyalari. Otlardagi kelishik kategoriyasi haqida umumiy ma'lumot

Reja:

1. Otlarning aloqa-munosabat kategoriyalari.
2. Otlardagi egalik kategoriyasi.
3. Otlardagi kelishik shakllarining morfologik-sintaktik xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar: egalik kategoriyasi, aloqa-munosabat kategoriyasi, kesimlik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi,

Predmet yoki predmetlik tushunchalarining uch shaxsdan biriga tegishli ekanligini ifodalovchi shakllar egalik kategoriyasi deyiladi. Otlardagi egalik uch

shaxsni, birlik va ko`plikni ifoda etadi. O`zbek tilida egalik ma`nolari morfologik va sintaktik usullarda ifodalanadi.

Otlardagi egalik kategoriyasi.

So`z o`zak, negiziga maxsus qo`shimchalar qo`shish orqali egalikning hosil bo`lishi morfologik usul bilan ifodalanishdir. Predmet, narsa-hodisani uch shaxsdan biriga qarashlilikini belgilaydigan qo`shimchalar egalik qo`shimchalari deyiladi.

Egalik qo`shimchalari predmetning shaxsga yoki predmetga qarashli ekanligini ko`rsatib, shaxs va son ma`nolarini ham ifodalaydi. Egalik qo`shimchalari so`zning qanday tovush bilan tugashiga ko`ra ikki shakllidir. Egalik qo`shimchalarining III-shaxsli ko`pincha birlik va ko`plikda farqlanmaydi. Masalan, uning kitobi, ularning kitobi. Ba`zan III shaxs ko`plikda *-lar* qo`shimchasi ham qo`llaniladi: ularning ishlari kabi so`zlarga egalik qo`shimchalari qo`shilganda, ko`pgina so`zlar o`zagida o`zgarish bo`lmasa-da, ayrim so`zlarning o`zagida o`zgarish yuz beradi. Masalan, *aka, uka, daftar, gul* so`zlariga egalik qo`shimchalari qo`shilganda (*akam, gulim*) o`zak aslidagidek qoladi. Biroq og`iz, burun, ko`ngil, singil, qishloq so`zlariga egalik qo`shimchasi qo`shilganda o`zakda o`zgarish bo`ladi: og`zim, burnim, ko`nglim, qishlog`im kabi.

Egalik qo`shimchasini olgan so`zlar boshqa so`zlar bilan quyidagicha birikadi. Egalik qo`shimchasini olgan ot ko`pincha qaratqich kelishigidagi ot yoki otlashgan so`zlar bilan bog`lanadi. Shu boisdan egalik qo`shimchasini olgan so`zning kelishikli so`zga qarashli ekanligi ifodalanadi. Egalik qo`shimchasining qaratqichli so`z bilan bog`lanishi juda ko`p uchraydigan holatdir. *Bu navning ahamiyatini hozir aniq baholash qiyin, albatta (O`. U.) Movarounnahrda esa Shayboniyzodalarning hokimiyati parcha- parcha bo`lib zaiflashib bormoqda. (P.Q.)*

Egalik qo`shimchalarini qaratqich kelishigi qo`shimchasini olgan ot bilan birikishi, shu qo`shimchalarni ifoda jarayonini kengaytiradi. Zero, egalik qo`shimchalari faqat tegishlilik, mansublik ma`nolarini bildiradi. Masalan, ish joyi, bahor payti, kuz havosi kabi birikmalarda mansublik ma`nosi mavjud bo`lsa, maktabning bog`i, Alining ukasi kabi birikmalarda qarashlilik ma`nosi mavjud.

Egalik qo`shimchasining ko`proq qaratqichli so`z bilan birga qo`llanishi egalik vositalari hamda qaratqich kelishigining o`zaro bog`liqligini ko`rsatadi. Qaratqich va egalik qo`shimchalarini olgan so`zlar: mening o`rtog`im, mening o`rtoqlarim tipida qaratqich va qaralmish birlikda, qaratqich birlikda, qaralmish ko`plikda yoki ularning o`rtog`i tipida, qaratqich ko`plikda, qaralmish birlikda kelishi mumkin. Egalik qo`shimchalarini olgan so`z son, ot, sifat yoki olmoshdan so`z bo`lsa chiqish kelishigi qo`shimchasini olgan so`z bilan birikadi: talabalardan biri, yaxshisidan yaxshisi, hunarmandlardan ko`pi kabi.

Bundan tashqari egalik qo`shimchasini olgan so`z bosh kelishikdagi so`z bilan birikadi. Bu xildagi birikshida ham qarashlilik ma`nosi ifodalanadi. Masalan, *Kampir qiziga javob topolmadi, allanimalar deb ko`ngillab savatdagi zog`oralarni yoyib qo`ydi-da, oshxona yig`shtirgani ketdi.(O.)* Qarashlilik ma`nosi ifodalanmaydi: Tuhmat balosidan meni faqat Humoyun hazratlari qutqargaylar, - dedi-yu, Agradan qochib chiqdi.(P.Q.) Egalik qo`shimchalari shaxs ma`nosini ham, son ma`nosini ham ifodalaydi. Egalik qo`shimchalarining shaxs ma`nolari birlik va ko`plikda bir xil: - *m*, -*ng*, -*i* (-*si*) qo`shimchalari shaxs ko`rsatkichlaridir. Masalan, akam, akang, akasi so`zlarida har uchala shaxs ifodalangan. Bu qo`shimchalar uchta shaxsda birlik va ko`plikni ifodalash uchun asos bo`lsada, shaxs qo`shimchalarining o`zi ko`plikni ifodalay olmaydi. Ko`plikni ifodalash uchun shaxs qo`shimchalariga kop`lik ifodalovchi -iz son qo`shimchasi qo`shiladi. Masalan, aka+m-iz, aka-ng-iz kabi.

Egalik qo`shimchalarining I, II shaxslari ko`p jihatdan bir-biriga mos, III shaxs esa farqlanadi. Masalan, son qo`shimchalari I, II shaxsda bir bo`lsa, (-iz) III shaxsda boshqachadir (-lari).

Shuningdek, egalik qo`shimchalari I, II shaxsda predmet, narsa-hodisaning kimga, nimaga tegishli ekanligini aniq ko`rsatib turadi: kitobim, kitobing kabi. Bu xildagi ifodalarda qaratuvchi shaxslar (men, sen) aniq. III shaxsda esa qaratuvchi shaxs u olmoshi bilan ham, boshqa kishi otlari bilan ham ifodalanadi: uning kitobiNafisaning kitobi kabi.

I, II shaxs egalik qo'shimchalari predmetni, narsani shaxsga tegishli ekanligini ifodalaydi: akam, akang kabi. Predmetning shaxsga tegishli ekanligi III shaxs egalik qo'shimchasi orqali ham ifodalanadi: akasi kabi. Shu bilan birgalikda III shaxs egalik qo'shimchasi ko'proq shaxsga tegishli bo'lmagan narsa predmetlarni ifodalaydi. Masalan, kitobning varag'i, maktabning bog'i kabi.

Egalik qo'shimchalari ko'plik ifodalovchi -lar qo'shimchasidan keyin qo'shiladi.

Ishxona rahbarlari to'yxonaga ancha barvaqt borishdi. Osmon xuddi tomlarga tegib turganday (A.Q.)

O'zbek tilida egalik ma'nosi ot va olmoshlarga -ni', -ki qo'shimchasini qo'shish bilan ham ifodalanadi: kitob meniki, kitob seniki. Bu qo'shimcha u olmoshiga qo'shilganda mavhum egalikni hosil qiladi: kitob uniki kabi.

[Otlardagi kelishik shakllarining morfologik-sintaktik xususiyatlari.](#)

Kelishik qo'shimchalari otlarni boshqa so'zlarga tobe qilib bog'lash uchun xizmat qiladi. "Ot, olmosh va otlashgan so'zlarga qo'shib, ularni boshqa so'zlarga bog'lash uchun xizmat qiluvchi grammatik shakllar tizimi kelishik shakllari sanaladi".

Kelishik shakllari kelishik kategoriyasini tashkil etadi. Kategoriya atamasi tilshunoslikka falsafadan kirib kelgan termindir. U falsafada "obyektiv borliq va bilishdagi mohiyatan ko'proq qonuniy aloqa va munosabatlarni aks ettiruvchi umumiy tushuncha" tarzida ta'riflanadi. Kategoriya tushunchasiga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha ta'rif berilgan: "Kategoriya yun. kategoria – ayblash, ta'na qilish".

1. fls. Moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning eng muhim xususiyatlari va aloqalarini ifodalovchi umumiy tushuncha.

2. Muayyan belgilarning umumiyliги bilan birlashgan narsa, hodisa, shaxslar turi, turkumi, guruhi; daraja.

3. Ilmiy terminologiyada: predmet turlarini yoki ularning umumiy belgilarini bildiruvchi tushuncha".

Kelishik kategoriyasi morfologik kategoriya sirasida ustuvor sintaktik tabiati bilan ajralib turadi. U egalik kategoriyasi bilan birgalikda sintaktik shakllarning soʻz birikmasiga xos guruhini tashkil etib, gapga xos kesimlik kategoriyasidan farqlanadi. Kelishik kategoriyasining umumiy grammatik maʼnosi sintaktik qurilmada tobe soʻzni hokim soʻzga bogʻlash. Kelishik, avvalo, turkumni emas, balki sintaktik vazifalarni belgilovchi shakl. Demak, bu jihatdan kelishik asli turkumlararo forma hisoblanadi. Lekin kelishik barcha turkumlarga, aniqrogʻi barcha boʻlaklarga xos emas. Masalan, bu grammatik kategoriya tabiiy ravishda otlarga mansub, ot leksemaning nutqda namoyon boʻlishi uchun zaruriy shakllardan biridir. Otlardan tashqari, kelishik shakllarini olib ishlatiladiganlar: ot-olmoshlar, feʼning harakat nomi shakli, jamlovchi sonning baʼzi koʻrinishlari. Kelishik kategoriyasini qabul qiluvchilar guruhiga otlashgan soʻzlarni ham kiritish mumkin. Bular uchun kelishik zaruriy birlamchi forma emas: kelishik shakli bu soʻzlarga maʼlum sintaktik vazifa talabi bilan qoʻshiladi.

Oʻzbek tilida kelishiklar qatʼiy bitta qoʻshimchaga ega. Shu qoʻshimchaning turli variantlari esa farq qiladigan yoki qarama-qarshi maʼnoni anglatish uchun xizmat qiladigan shakllar emas. Masalan, joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi -ga dan tashqari *-ka*, *-na*, *-qa*, *-a* formasida boʻlsa ham, baribir, harakat yoʻnaltirilgan tomonni koʻrsatish uchun ishlatiladi. Yoki chiqish kelishigi qoʻshimchasi tarixiy *-din*, hozirgi adabiy tilda ishlatiladigan shakli *-dan* boʻlsa ham, asosan, harakatning boshlangan oʻrnini yoki paytini bildiradi. Demak, oʻzbek tilida kelishik qoʻshimchalarining turli formada kelishi maʼno nozikliklarini keltirib chiqarmaydi.

Kelishik qoʻshimchalari oʻzi qoʻshilib kelgan soʻzdan ayrim olinganda abstrakt grammatik kategoriya hisoblanadi. Uning maʼnosini oʻzi qoʻshilib kelgan soʻz maʼnosidan ajratib tasavvur qilish mumkin emas. Masalan, *-ning*, *-ni*, *-ga*, *-da*, *-dan* deganimizda ulardan biror maʼno anglash qiyin. Ammo kitobning, kitobda, kitobdan soʻzlari tarkibida endi ular uch xil maʼno hosil qilmoqda. Hozirgi zamon oʻzbek tilida bosh kelishikdan boshqa kelishiklar har biri alohida olinganda bir necha xil fonetik variantlarga ega.

4-sinfda otning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishini o'rganishga e'tibor qaratiladi.

Otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'rgatish. Bu mavzu boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun murakkab hisoblanadi, chunki bu mavzu o'rganilgunga qadar, o'quvchilar 'shaxs' tushunchasi bilan hali tanishtirilmagan, kishilik olmoshlarini hali o'rganmagan bo'ladilar. O'quvchilarga egalik qo'shimchasi shaxs, narsa birlik va ko'plikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. Shularni hisobga olib, o'quvchilarni otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'zgatishda o'qituvchi ishni sarlavhadagi 'egalik' so'zining leksik ma'nosini tushuntirishdan boshlashi maqsadga muvofiq: 'egalik' ega bo'lish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik ma'nolarini bildiradi, demak, egalik qo'shimchasi deganda biror narsaga ega bo'lishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qo'shimchalar tushuniladi.

O'qituvchi sinfdagi ixtiyoriy o'quvchining o'quv qurolidan birini ko'rsatib savol beradi:

- *Kimning kitobi?*

- *Anvarning kitobi.*

Shunday savol javoblar orqali ham egalik, qarashlilik, oidlik tushunchalari o'rgatiladi. *Kitobim, kitobing, kitobi* so'zlari so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi va o'quvchilar kitob — *o'zak, -im, -ing, -i* qo'shimcha ekanini aniqlaydilar. O'qituvchi kitob va kitobim so'zlarini taqqoslashni, *-im* qo'shimchasining ma'nosi haqida o'ylab ko'rishni topshiradi, muammoli vaziyat yaratadi; o'quvchilar qo'shimchaning ma'nosi haqida fikr yuritadilar, ammo kitobim so'zining ma'nosiga (*mening kitobim* — *kitob meniki*) tushunsalar ham, fikrlarini shakllantirib aytib berolmaydilar. O'qituvchi qisqa tushuntiradi:

— Tilda uchta shaxs mavjud:

I shaxs — so'zlovchi

II shaxs — tinglovchi

III shaxs - o'zga

Hozir men sizga so'zlayapman, tushuntiryapman, demak, *men* — *so'zlovchi*, hozir siz meni tinglayapsiz, demak, *siz (sen)* tinglovchi, hozir tinglashga qatnashmayotganlar ham bor, *u (ular)* - o'zga hisoblanadi. Siz otlar birlik va ko'plik sonda qo'llanishini bilasiz. Ma'lumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli bo'lishi mumkin. Mana shu ma'nolarni, ya'ni biror shaxs va narsaning birlik yoki ko'plikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini otga qo'shilgan egalik qo'shimchalari bildiradi. Masalan, kitobim so'ziga qo'shilgan *-im* qo'shimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, ya'ni kitobing egasi I shaxs ekanini bildiradi (*-ing*, *-i* qo'shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Kitobimiz so'zidagi *-imiz* qo'shimchasi kitob so'zlovchi shaxsga, shu bilan birga, ko'p shaxsga (ko'p so'zlovchiga) tegishli ekanini bildiradi (*-ingiz*, *-i* qo'shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qo'shilgan mana shunday qo'shimchalar egalik qo'shimchalari deyiladi. Egalik qo'shimchalari tegishlilik, egalik ma'nosini bildiradi.

Egalik qo'shimchalari otlarga ikki usulda qo'shiladi. Akam va kitobim, akang va kitobing, akasi va kitobi kabi oxiri unli hamda undosh tovush bilan tugagan otlar so'z tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi, qo'shimchalar taqqoslanadi, suhbat asosida xulosa chiqariladi: oxiri unli tovush bilan tugagan otlarga *-m*, *-ng*, *-si*, *-miz*, *-ngiz*, *-si* egalik qo'shimchalari, oxiri undosh tovushlar bilan tugagan otlarga *-im*, *-ing*, *-i*, *-imiz*, *-ingiz*, *-i* egalik qo'shimchalari qo'shiladi. Shundan so'ng o'quvchilar "Ona tili" darsligidagi qoidani o'rganadilar, jadvalni tahlil qiladilar[20-rasm].

Yodda tuting.

***-m, -im, -ng, -ing, -si, -i, -miz, -imiz, -ngiz, -ingiz, -i* egalik qo'shimchalaridir.**
 Egalik qo'shimchalari shaxs va narsa-buyumlarning qaysi shaxsga qarashli ekanini bildiradi.

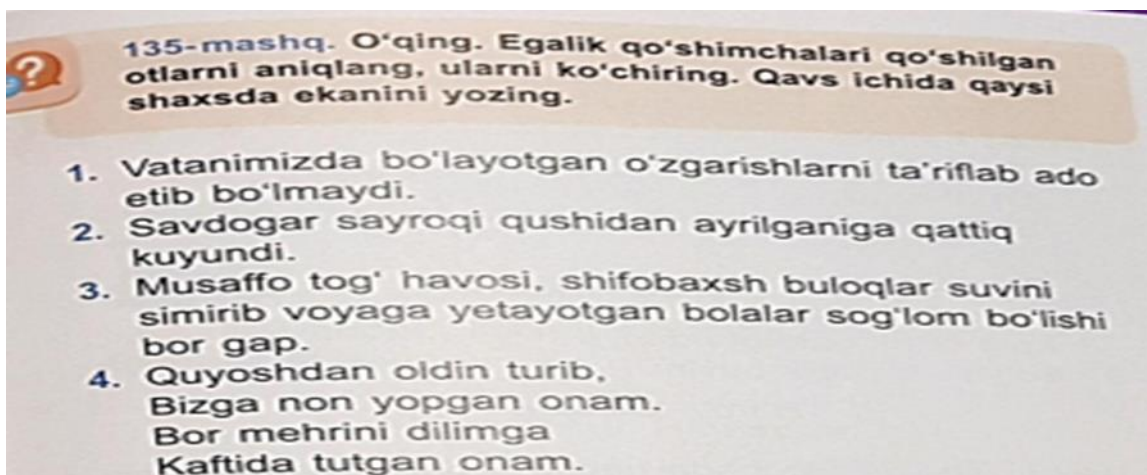
Tilda 3 ta shaxs bor:
I shaxs — so'zlovchi
II shaxs — tinglovchi
III shaxs — o'zga

***-m, -im, -miz, -imiz* — I shaxs;**
***-ng, -ing, -ngiz, -ingiz* — II shaxs;**
***-i, -si,* — III shaxs egalik qo'shimchalari.**

20-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

O'quvchilarga egalik qo'shimchalari haqidagi ko'nikmani shakllantirish uchun matndan egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan otni topish, uni tarkibiga ko'ra tahlil qilib, egalik qo'shimchasining shaxs-sonini aniqlash, matnda berilgan otga tushirib qoldirilgan egalik qo'shimchasini qo'shish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish kabi mashqlardan foydalaniladi[21-rasm].

21-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

Egalik qo'shimchasi ustida ishlash bu bilan tugamaydi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida egalik qo'shimchasi bilan qo'llangan ot qaratqich kelishigida kelgan boshqa ot bilan (*kitobning muqovasi, Rahimning kitobi*), kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turlanishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan ot qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birikmasi hosil qilishi haqida bilim beriladi.

Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'rgatish.

Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlarning gapda boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni o'rgatishda o'quvchilarning gapda so'zlarning bog'lanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni o'quvchilar gapda ma'no va grammatik tomondan bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) ajratishga o'rganganlaridan so'ng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun o'quvchi ot gapda qaysi so'z bilan bog'langanini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa so'zlar bilan bog'langanda qo'shimchalar bilan

o'zgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida o'quvchilar 1-sinfdayoq so'z shakllarining o'zgarishi bilan amaliy tanishadilar, ammo ular so'z shakli nimaligini hali bilmaydilar. O'quvchilar keyingi sinfda shakl yasovchi (so'z o'zgartuvchi) qo'shimchalar bilan tanishadilar, bu qo'shimchalar gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishini tushunadilar.

4-sinfda ot ustida ishlashning asosiy vazifasi fikr bayon qilishda otning kelishik shakllaridan ongli foydalanish va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozishga o'rgatish hisoblanadi. Bu sinfda ot quyidagi izchillikda o'rganiladi:

- 1) otlarning kelishiklar bilan turlanishi haqida tushuncha berish;
- 2) ko'plikdagi otlarning turlanishini o'rgatish;
- 3) har bir kelishikning xususiyatlarini alohida o'rganish va u bilan bog'liq holda kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqida ko'nikma hosil qilish.

Otlarning kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi — turlanish haqida tushuncha berish bilan o'quvchilarga kelishik qo'shimchalari gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishi, o'zbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, so'roqlari, qo'shimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi.

O'quvchilar turlanish bilan kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va so'z birikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil so'zlar bilan shakl yasovchi qo'shimachalar (*ning, -ni, -ga, -da, -dan*) yordamida bog'lanishini kuzatadilar, bu qo'shimchalar kelishik qo'shimchalari ekanini, otlarning kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi turlanish deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, so'roqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qo'shimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishikdagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi[1-jadval].

1-jadval

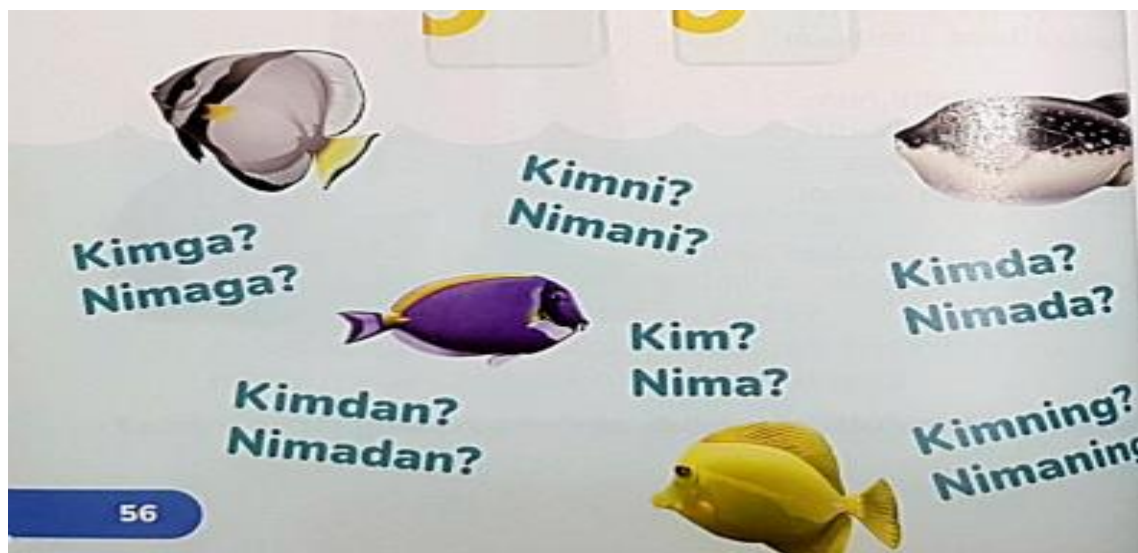
№	Kelishiklar	So`rog`i	Qo`shimchasi
1	Bosh kelishik	Kim? Nima? Qayer?	--

2	Qaratqich kelishik	Kimning ? Nimaning ? Qayerning ?	Ning
3	Tushum kelishigi	Kimni ? Nimani ? Qayerni?	Ni
4	Jo`nalish kelishigi	Kimga ? Nimaga? Qayerga?	-ga (-ka, -qa)
5	O`rin payt kelishigi	Kimda? Nimada? Qayerda?	-da

4-sinf ona tili 2-qism (kelishiklar jadvali)

O'quvchilar o'zlashtirgan grammatik bilimlarini imloni o'zlashtirishda foydalana olishlari uchun ishni bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajarilgan ish yozib boriladi: o'quvchilar avval gapda ot bog'langan so'zdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin so'roqqa qarab kelishikni aniqlaydilar. Masalan, o'qidi (*nimani?*). - kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi o'zlashtirganlaridan so'ng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi.

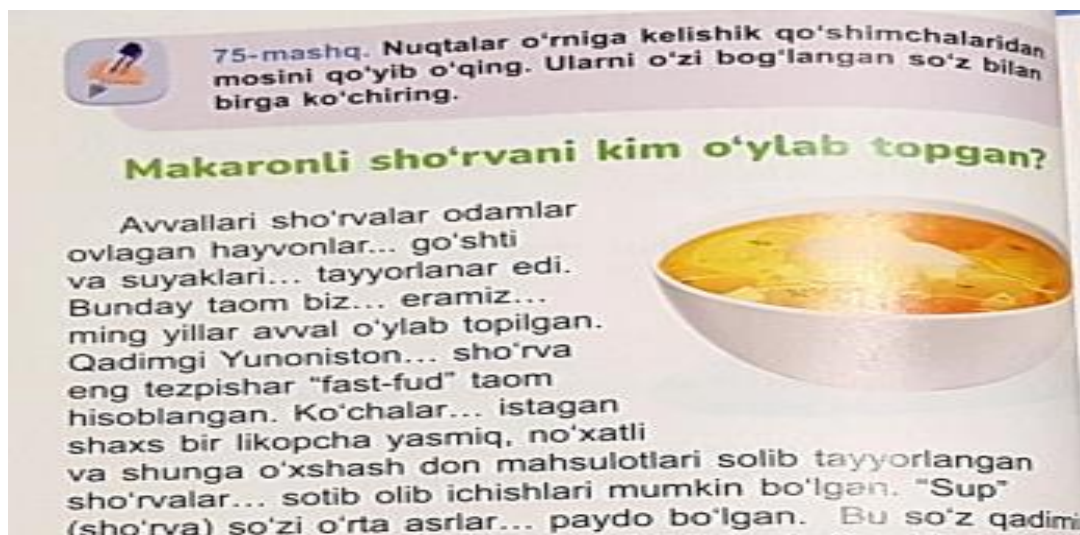
Ko'plikdagi otlarning turlanishini o'rganishda nutqda ko'plikdagi otlardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini takomillashtirish maqsadi ko'zda tutiladi. O'quvchilar suhbat yordamida bosh kelishikdagi otning so'rog'ini va bitta shaxs, narsani bildirishini aytadilar, (*nima?* — kitob, *kim?* — o'quvchi); o'qituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday so'roqqa javob bo'lishini, qaysi kelishikni bildirishini so'raydi, ular qiynalmay javob beradilar (*nimalar?* — kitoblar, *kimlar?* — o'quvchilar). Xulosa chiqariladi: ko'plikdagi otlar bosh kelishikda *nimalar?* yoki *kimlar?* so'rog'iga javob bo'ladi[22-rasm].

22-rasm 4-sinf ona tili darsligi 1-qism

O'quvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni ko'plikda turlaydilar va ko'plik qo'shimchasi doim kelishik qo'shimchasidan oldin qo'shilishini, so'roqlarini bilib oladilar.

Har bir kelishikni alohida o'rganishning vazifasi kelishikni o'rganish bilan bog'liq holda kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va o'quvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi[23-rasm].

23-rasm. 4-sinf ona tili darsligi 2-qism

A. M. Shofqorov kelishik shakllarining qo'llanishini o'rganishda bir qancha interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish tavsiya etadi. Bulardan "Konseptual jadval", "Klaster", "Venn diagrammasi", "Insert", "BBB" va shu kabi interfaol ta'lim shakllarini qo'llash haqida o'z tavsiyalarini beradi. Bu interfaol ta'lim

shakllari “Grafik organayzerlar” deb ham yuritiladi. Kelishik kategoriyasini o’rganishda “Insert”, “BBB” metodlarining qo’llanishi yuzasidan mulohaza yuritamiz.

“Insert” – yangi mavzu bo’yicha o’quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash, ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko’nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O’qish vaqtida olingan ma’lumot yakka tartibda taqsimlanadi: matnda qo’yilgan belgiga mos ravishda jadval ustunlariga “joylashtiriladi”:

V – “...” haqida olingan bilim (ma’lumot)ga mos keladi;

+ – yangi ma’lumot sanaladi;

__ “...” haqidagi bilimga qarama-qarshi; ?

– tushunarsiz qo’shimcha ma’lumot.

“Insert” grafik organayzerini kelishiklarda quyidagicha qo’llash mumkin:

V	+	-	?
O’zbek tilida kelishiklar soni 6 ta ekanligi	Aksariyat kelishiklar belgisiz qo’llana olishi	Jo’nalish kelishigi belgisiz qo’llanishi	Kelishiklar soni 6 tadan ko’p yoki kam bo’lishi mumkinligi

“Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” (BBB) grafik organayzeri.

O’quvchilarga muayyan mavzular bo’yicha bilimlari darajasini baholay olish imkonini beradi. Uni qo’llashda o’quvchilar guruh yoki jamoada ishlashlari mumkin. Guruhda ishlashda mashg’ulot yakunida guruhlar tomonidan bajarilgan ishlar tahlil qilinadi.

Bunda har bir guruh umumiy sxema asosida o’qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi; mashg’ulot yakunida loyiha bandlari bo’yicha guruhning munosabatlari umumlashtiriladi.

O’quv faoliyati bevosita doskada yoki ish qog’ozida o’z aksini topgan quyidagi sxema asosida tashkil etiladi.

Kelishik shakllarining qo'llanishi bo'yicha B.B.B jadvali (To'ldirilgan shakli)

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
O'zbek tilida oltita kelishik mavjud. Bosh kelishik Qaratqich kelishigi Tushum kelishigi Jo'nalish kelishigi O'rin-payt kelishigi Chiqish kelishigi	Ularning qo'llanish shakllarini	Kelishiklar belgisi, belgisiz, qisqargan holda va almashinib qo'llanishini

Bundan ko'zlangan maqsad o'quvchilarning o'rganilishi rejalashtirilayotgan mavzu bo'yicha tushunchalarga egalik darajalari aniqlanadi; o'quvchilarning mavzu bo'yicha mavjud bilimlarini boyitishga bo'lgan ehtiyojlari o'rganiladi; o'quvchilar mavzuga oid ma'lumotlar bilan batafsil tanishtiriladi.

Umuman olganda interfaol metodlar ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirish, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikni ta'minash, yagona maqsad sari intilish, o'quvchilarning ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishda katta amaliy ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. O'quvchilarga o'tni tushuntirishda qanday usullardan foydalanasiz? Otga oid bironta dars ishlanmasini yozing.
2. O'tning egalik kategoriyasi haqida ma'lumot bering
3. Egalik qo'shimchalari vazifasiga ko'ra qanday qo'shimchalar sanaladi?
4. Turlanish hodisasi nima?
5. O'zbek tilida qaysi kelishikdagi so'zlarning gapdagi vazifasi har doim bir xil, ma'lumotingizni gaplar misolida izohlang.
6. Ot turkumidagi so'zlarda ko'plik, egalik, kelishik qo'shimchalarining joylashishini izohlang.
7. Boshlang'ich sinflarda egalik qo'shimchalari nechanchi sinfda o'tiladi?

8. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida ayting.
9. Egalik qo'shimchalari qanday ma'noni ifodalaydi?
10. Egalik qo'shimchalari bilan bog'liq tovush o'zgarishi haqida gapiring.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1-topshiriq. XX asr o'zbek adabiyoti namoyondalarining tarixiy mavzuda yozilgan bir asari matnidan parcha olib, uning til xususiyatlarini yoritib beruvchi matn yarating.

2-topshiriq. Ikki tomonlama bog'lanishni izohlang.

- a) -ning (do'stimning) (ona) -si
- b) - (mustaqillik) (shabada) –si
- d) -ning (bizning) (Vatan) –

3-topshiriq. Nuqtalar o'rniga qaratqich yoki tushum kelishigidan birini qo'ying. Nima uchun qaratqich yoki tushum kelishigi qo'shimchasini qo'yganingiz sababini ayting.

Kitob... o'qimoq

Kitob... muqovasi

Biz... maktab

O'rik... yemoq

4-topshiriq. Berilgan so'zlarga egalik shakllarini qo'shib ko'ring. So'z ma'nolarida ro'y bergan o'zgarishlarni payqashga harakat qiling.

Maktab, sevinch; omadli, xushmuomala; bir, besh; o,,qigan, aytadigan; gapirish, oqimoq; taq-taq, pichir-pichir; salom, oh-voh.

5-topshiriq. Siz o'qigan asar, maqol, topishmoq, hikmatli so'z va h. tarkibida turlangan so'zlar ishtirok etgan gaplarni eslang va ayting.

15-mavzu. Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari. Otlarda modal ma'no. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Reja:

1. Otlarning yasalish usullari.
2. Otlarda modal ma'no va uning ifodalanishi.
3. Otlarning tuzilish jihatdan turlari.

Tayanch so'z va iboralar: affiksasiya usuli, shaxs oti, narsa-buyum nomi, o'rin-joy oti, faoliyat-jarayon nomi, mavhum ot, kompozitsiya usuli, semantik usul, sodda otlar, qo'shma otlar, juft otlar, takroriy otlar,

Otlarning yasalishi, tuzilish jihatdan turlari.

Ot turkumiga mansub so'zlar morfologik, sintaktik, semantik, abbreviatsiya usul bilan yasaladi. Morfologik usulda so'zning negiziga maxsus yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali ot hosil qilish tushuniladi.

1. Morfologik usul (affiksasiya usuli) – bunda so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yasaladi. Ot so'z yasovchi qo'shimchalar miqdoriga ko'ra boy so'z turkumi hisoblanadi. Odatda so'z yasovchi qo'shimchalar so'z asosiga qo'shilib, shu asos ma'nosi bilan bog'langan so'zlarni hosil qiladi. Masalan, adabiyot+shunos. Mazkur yasama so'z adabiyot asosi bilan bog'langan yangi so'zdir. Ot yasovchi qo'shimchalar asosi ot bo'lgan so'zlardan yoki boshqa turkumdagi so'zlardan yangi so'zlar yasaydi: *ish+chi, paxta+kor, g'azal+xon, darvoza+bon, chorva+dor, zar+do'z, kaptar+boz, guvoh+noma, sinf+dosh, maslahat+chi, archa+zor, mashina+soz* singari misollarda otdan ot yasash hodisasi kuzatiladi. Demak, asos ot, yasalma so'z ham ot.

Ter+im, tara+q, qars+ak, ko'p+lik, yaxshi+lik, bir+lik, o'z+lik, quvon+ch, ek+in, uch+qun, yot+oq, jizz+a, qimmat+chilik, tep+ki, beza+k, sol+iq, o'r+oq kabi yasama otlarning asosi ot turkumidagi so'zlar emas, ular turli turkumga tegishli so'zlardir.

Morfologik usulda yasalgan otlarni *kim? nima? qayer?* So'roqlaridan biriga javob berishga qarab, shaxs oti yasovchi qo'shimchalar, narsa-buyum nomini yasovchi qo'shimchalar, o'rin-joy oti yasovchi qo'shimchalar, faoliyat-jarayon

nomini yasovchi qo'shimchalar, mavhum ot yasovchi qo'shimchalar deb ajratiladi.

Asosdan keyin kelgan so'z yasovchi qo'shimchalarning oxirgisidan oldingi qism yasash asosi deb belgilanishi haqida o'quvchilar xabardor bo'lishi zarur:

terimchi+lik

paxtakor+lik

2. Sintaktik usul (kompozisiya usuli) – bu usul bilan qo'shma otlar yasaladi. Tarkibidagi qismlari qanday turkumdan iborat bo'lishiga qarab qo'shma otlar quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

1) Ikki otdan iborat bo'ladi: ko'zoynak, belbog', bilaguzuk, tomorqa.

2) Sifat va otdan iborat bo'ladi: oqsaroy, achchiqtosh, Kattaqo'rg'on, Oqtepa, ko'ksulton.

3) Son va otdan iborat bo'ladi: To'rtko'l, uchburchak, Uchqo'rg'on, Beshyog'och, sakkizoyoq.

4) Ot va fe'lining sifatdosh yoki harakat nomi shakllaridan iborat bo'ladi: otboqar, beshiktervatar, o'rinbosar, muzyorar, dunyoqarash.

5) Ikki fe'ldan iborat bo'ladi: ishlab chiqarish, iskabtopar, olibsotar.

6) Son (ba'zan olmosh) bilan fe'lining sifatdosh shaklidan iborat bo'ladi: beshotar, o'zibo'larchilik, beshko'tarar.

Bulardan tashqari ruscha-baynalmilal so'zlarni kalka qilish natijasida hosil bo'lgan qo'shma otlar ham anchagina: avtostansiya, fotomuxbir, kinoyulduz, teletomoshabin, aviamaktab, avtoyo'l, avtopoyga, biokimyo, agroiklim kabi.

Semantik usul. So'zning bir turkumdan boshqa turkumga ko'chishi asosida yangi so'z yasalashisir. Masalan, sifatning otga ko'chishi asosida: ko'k (osmon ma'nosida), erkak, chol, kampir; sodda va juft fe'lining otga ko'chishi asosida: kurash, kengash, urush, keldi-ketdi, bordi-keldi, qoydichiqli, yurish-turish, yozuvchizuv; Semantik usul asosida yasalgan so'zning lug'aviy ma'nosi yangilanishi bilan bir qator uning Grammatik ma'no va vazifasi ham o'zgaradi.

Abbreviatsiya usuli bilan ot yasalganda, qisqartma otlar hosil qilinadi: BMT, SamDU, O_zME kabi. Otlar gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqichli aniqllovchi, hol

vazifalarida keladi. Ammo o'rni bilan sifatlovchi, izohlovchi, kesim yoki atov bo'lishi mumkin.

Otlarda so'z o'zgarish, so'z yasash xususiyatlari bir qatorda modal shakl yasash hodisasi ham mavjud.

Otlarning leksik ma'nosiga qo'shimcha modal ma'no qo'shilishi bilan hosil qilinadigan shakl modal shakl yasash deyiladi. Otlar o'z leksik ma'nosiga qo'shimcha kichraytirish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik kabi modal ma'nolarni ifodalaydi.

Otlarda bu modal ma'nolar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik usul va takrorlash usuli.

Morfologik usulga ko'ra otning leksik ma'no ifoda etuvchi qismga modal shakl yasovchi affikslarni qo'shish orqali modal ma'no yasaladi. Bu usulga ko'ra otlarning kichaytirish, erkalash, hurmat kabi modal shakllari hosil qilinadi.

Otlarda modal ma'no va uning ifodalanishi.

Otlarda modal shakl yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi:

- *cha*: *qizcha, uycha*
- *chak, -choq*: *kelinchak, qo'zichoq, toychoq*
- *loq –aloq*: *joyloq, bo'taloq, qizaloq*
- *gina*: *bolagina, qizgina*
- *xon –jon –oy –boy*: *otaxon, onajon, Ra'noxon, Yulduzxon, Karimboy.*

Otni maxsus takrorlash yo'li bilan gumon, kamsitish, umumlashtirish, noaniqlik kabi modal ma'nolar yasaladi. Bu usulga ko'ra modal shakl hosil qilishda takrorlanuvchi qismda turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi:

1. ot unli tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qism boshqa *p, m, s, ch, d, j, t* tovush orttiriladi: *un-pun, ot-pot, o'rik-mo'rik, irim-sirim, irim-chirim, imi-dimi, alang-jalang* kabi.
2. Ot undosh tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qismdagi birinchi undosh *p, m, s, ch, b* tovushlardan biri bilan almashadi.: *loy-poy, mosh-posh, non-pon, bosh-mosh, patir-satir, meva-cheva, g'idi-bidi* kabi.

3. Otning takrorlanuvchi qismiga keng va cho'ziq unli qisqa va tor unli bilan almashadi: *don-dun, xashak-xushak* kabi.
4. Takrorlanuvchi qismda birinchi undosh ham, keng unli tovush ham almashadi: *latta-putta* kabi.
5. Ba'zan otning o'zi aynan hech o'zgarishsiz takrorlangan holda qo'llanib, kuchaytirish ma'nosini hosil qiladi: *tog'-tog', xirmon-xirmon* kabi.

Otlarning tuzilish jihatdan turlari.

Otlar tuzilish jihatdan to'rt turga bo'linadi:

1. Sodda otlar bir asosdan tashkil topgan so'zlardir. Sodda otlar ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

a) sodda tub otlar – ot asosiga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilmagan bo'ladi. Tub otlar tarkibida lug'aviy va sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar ishtirok etishi mumkin: *olma, olmalarni, olmalarimizni*;

b) sodda yasama otlar – asosga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilgan bo'ladi: *bog'+bon, kurs+dosh, taroq*.

2. Qo'shma otlar – ikki va undan ortiq asoslarning o'zaro tobe birikishi va bir urg'u ostiga birlashishidan hosil bo'ladi belbog', mingboshi, gultojixo'roz. Qo'shma ot qismlari qo'shib yoki ajratib yozilsa ham urg'usi bitta bo'ladi: *Yangibozor, belbog', Markaziy Osiyo*.

3. Juft otlar – ikki otning juftlashuvidan hosil bo'ladi va umumlashtirish, jamlash, kuchaytirish ma'nolarini bildiradi: *qozon-tovoq, daftar-kitob, sigir-buzoq, soqol-mo'ylov*. Juft ot qismlari orasiga chiziqcha qo'yiladi, qismlar o'z urg'usiga ega bo'ladi.

4. Takror otlar – ikki otning aynan takrorlanishi yoki ikkinchi qismida tovush o'zgarishi bilan hosil qilinadi: *qator-qator, choy-poy, don-dun, irim-sirim, latta-putta*. Takror otlarning qismlari orasiga chiziqcha qo'yiladi, har bir qism alohida urg'uga ega bo'ladi.

Ot so'z turkumining leksik-grammatik xususiyatlarini chuqurroq o'rganish, o'quvchilarga keng tushuntirish yo'llarini, texnologiyalarini ishlab chiqish hozirgi ona tili ta'limi jarayonidagi muhim vazifa sanaladi.

Otning tuzilishi va yasalihi jihatdan turlarini o'qitish metodikasi.

O'quvchilarga otning tuzilishi va yasalihi jihatdan turlarini o'rgatishda avvalo, ot so'z turkumining morfologik tuzilishi haqida tushunchalar berish lozim. Boshlang'ich sinflarda savod o'rgatish davridanoq ot so'z turkumiga oid boshlang'ich tushunchalar berib boriladi. 3-sinfda esa otga atama beriladi. Otlar – bu shaxs va narsalar, mavjudotlar, holatlar, joylar, jarayonlar yoki tushunchalar nomlarini bildiruvchi so'zlar hisoblanadi. Otlarning morfologik tuzilishida asosiy elementlar asos va qo'shimchalardan iborat. O'quvchilarda asos va qo'shimchalar, so'z yasovchi qo'shimchalar haqidagi tushunchalarni shakllantirish orqali ularning yasama so'zlar haqidagi tasavvurlari shakllanadi. 3-sinfda o'quvchilar asos va qo'shimchalar haqida ma'lumotga ega bo'lib, so'zlarni asos va qo'shimchalarga ajrata oladilar. Ushbu sinfda morfologik usul bilan ot yasalihi va uning imlosi bilan tanishtiriladi. Tushunchani shakllantirishda *asos+so'z yasovchi qo'shimcha* tarzda berilgan didaktik mashqlardan foydalaniladi. Masalan, *tosh+loq, qum+loq, o't+loq* kabi so'zlar doskaga yozilib, savol beriladi.

O'quvchilar avval asos qismni so'ng so'z yasovchi qo'shimchani qo'shib o'qishadi: *tosh, toshloq, qum, qumloq, o't, o'tloq* kabi. O'quvchilardan ushbu so'zlardagi umumiy jihat so'raladi. O'quvchilar qo'shimchaga diqqatini qaratadilar. Berilgan so'zlarni mazmuni anglashiladi. Demak, loq qo'shimchasi orqali o'rin-joy yasovchi otlar yasalar kabi xulosalar beriladi. Bunday qo'shimchalar nutqimizda uchrashi mashqlar orqali beriladi. 3-sinf ona tili darsgi quyidagi mashqni namunasi:

65-mashq. Berilgan so'zlarni ko'chiring. Ot yasovchi qo'shimchalarni aniqlab, tegishlicha belgilang.

<i>lolazor</i>	<i>suhbatdosh,</i>
<i>gulzor</i>	<i>chaqimchi</i>
<i>toshloq</i>	<i>g'allakor</i>

<i>chamanzor</i>	<i>kutubxonachi</i>
<i>qumloq</i>	<i>karnaychi</i>
	<i>bastakor,</i>
	<i>mahalladosh</i>
	<i>pillakor</i>
	<i>davrdosh</i>
	<i>zamondosh</i>
	<i>g'aznachi</i>
	<i>sinfdosh</i>

Morfologik usulda yasalgan shaxs oti yasovchi qo'shimchalar, narsa-buyum nomini yasovchi qo'shimchalar, o'rin-joy oti yasovchi qo'shimchalar, faoliyat-jarayon nomini yasovchi qo'shimchalar, mavhum ot yasovchi qo'shimchalar deb ajratiladi.

Ot turkumiga mansub so'zlardan ot yasalish (*beton+chi*, *kasb+dosh*) ichki yasalish deyiladi. Boshqa turkumdan (otdan boshqa turkumdan) ot yasash tashqi yasalish deyiladi (*tugma*, *suzma*). Demak, so'z yasovchi qo'shimcha so'z turkumini o'zgartirsa, (masalan, fe'ldan ot yasalsa) tashqi yasalish sanaladi. Agarda tashqi yasovchi bilan ichki yasovchi qator kelsa, avval tashqi yasovchi keyin ichki yasovchi qo'shiladi. Masalan, *beza+k+chi* (beza fe'lidan –k affiksi yordamida holat oti, unga shaxs oti yasovchi –*chi* affiksi qo'shilib shaxs oti yasalmoqda.), *kura+k+chi* bunga ham shuni aytish mumkin. Boshqa so'z turkumlariga so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi orqali ot so'z turkumini yasalishini mashqlar bajarish jarayonida o'quvchilarda tushuncha hosil qilinadi[24-rasm].

75-mashq. So'zlarga ot yasovchi qo'shimchalarni qo'shib ko'chiring.
Berilgan so'zlar qaysi so'z turkumiga oid? Hosil bo'lgan so'zlar-chi? Qaysi so'zlar tarkibida o'zgarish bo'ldi? Nima uchun?

Kura – ... kurak	tara – ... taroq
Beza – ...	bo'ya – ...
Tila – ...	so'ra – ...
Ela – ...	buta – ...

24-rasm. 3-sinf ona tili darsligi 3-qism

Nutqimida mavhum tushunchalarni anglatuvchi tub so'zlar (*uyqu, vatan, vijdon*) bilan birga yasama so'zlar ham mavjud. Yasama mavhum otlar *–lik* morfemasi vositasida yasaladi: ona+lik, yolg'iz+lik.

4-sinfda o'quvchilarga aniq va mavhum otlar haqida tushunchalar beriladi, ammo atama berilmaydi. Bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash maqsadida aniq otlardan mavhum otlar yasash topshirig'i beriladi. Masalan, talabalik, o'quvchilik, bolalik, zargarlik, bog'bonlik kabi. Shuningdek, buning aksi mavhum otlardan aniq otlar yasash: *shirin+lik, kunda+lik, dars+lik, yo'q+lik* kabi. Bu topshiriqlar musobaqa tarzida bajarilishi ham mumkin. Bu metodda o'quvchilar, birinchidan, aniq va mavhum otlarni aniqlay olish imkoniyatiga ega bo'lsa, ikkinchidan, o'quvchilarning so'z boyligi ortadi. O'quvchilar bilimini tekshirish maqsadida shunday savol bilan murojaat qilish mumkin[25-rasm].

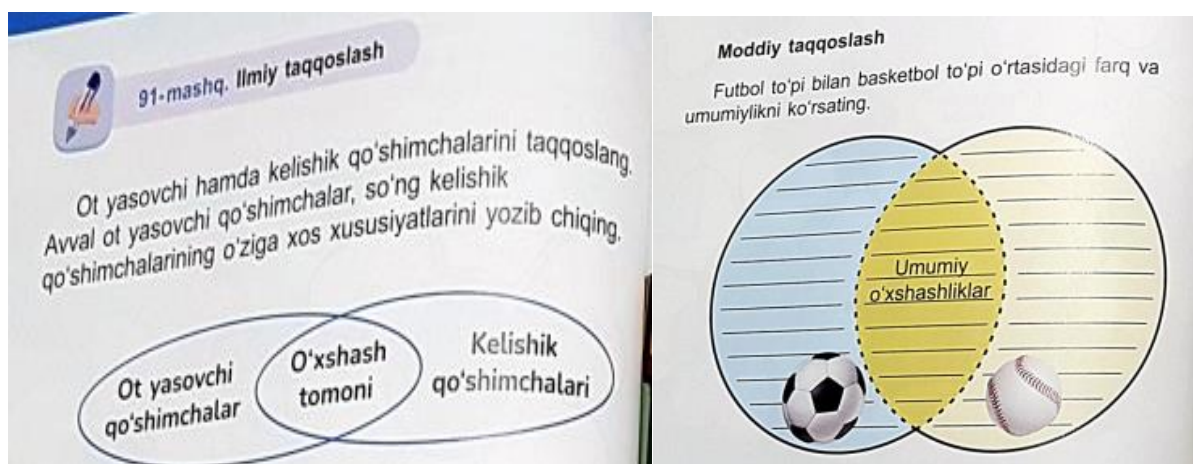
-lik affiksi yordamida faqat mavhum otlar yasaladimi?

- geografik nomlarga –lik affiksi qo'shilganda qanday ma'no anglatadi?

1. *Orzu, tilak, istak, niyat*. Ushbu ma'nodosh otlardan qaysilari so'z yasovchi qo'shimcha yordamida yasalgan?
A) orzu, tilak	B) tilak, istak
D) orzu, tilak, istak	E) tilak, istak, niyat

25-rasm 4-sinf ona tili darsligi 2-qism

Ot so'z turkumi yuzasidan mustahkamlash uchun o'quvchilarga turli loyiha ishi va topshiriqlar beriladi[26-rasm].

26-rasm. Loyiha ishi

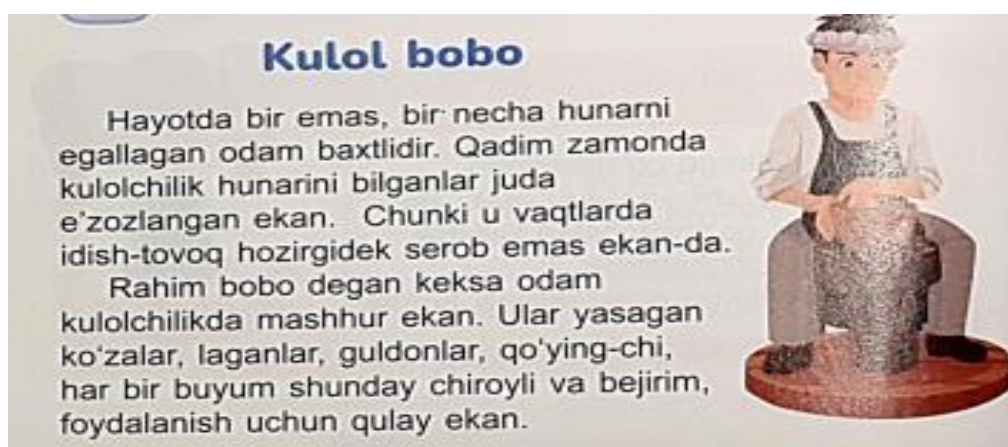
1-topshiriq. So'zlarning lug'aviy ma'nosini sharhlang, qaysi so'z turkumiga qarashli ekanligini aniqlang.

1. Uy — odamlar yashashi uchun mo'ljallangan deraza, eshik, tomi bor bino; uy — *nima?* so'rog'iga javob bo'ladi, ot — so'z turkumiga kiradi.

2. To'y — bazm, nikoh to'yi, beshik to'yi, xatna to'yi, oltin to'y kabi tantanali marosim; to'y — *nima?* so'rog'iga javob bo'ladi, ot so'z turkumiga kiradi.

3. Ishchi — biror foydali mehnat bilan shug'ullanuvchi shaxs; *kim?* so'rog'iga javob bo'ladi, ot.

3-topshiriq. Gaplardan otning ma'no turlariga qarab guruhlarga ajratib yozing[27-rasm].

27-rasm. “Kulol bobo” matni

Shu tariqa mant tarkibidagi so'zlar og'zaki sharhlansa o'quvchilarda:

- mantiqiy tafakkur doirasi kengayadi va rivojlanadi;
- fikr ifodalash ko'nikmasi shakllanadi va rivojlanadi;
- nutqda so'z qo'llash malakasi shakllanadi;
- so'z turkum lari yuzasidan egallangan bilim lar aniqlanadi, umumlashtiriladi, mustahkamlanadi.

Mavzu yuzasidan savollar va topshiriqlar

1. 1-4-sinflarda ot so'z turkumini o'rganish tizimi mohiyatini tushuntiring.
2. Morfologik usulda yasalgan otlarning ma'noviy guruhlarini izohlang.
3. Sintaktik usulda yasalgan so'zlarning tarkibi haqida ma'lumotlaringiz.
4. Ot yasovchi qo'shimchani tilimizdagi ahamiyatini o'zlashtirishda o'quvchilarga qanday yordam beriladi?
5. Kichraytirish, erkalash va hurmatlash ma'nolarini ifodalovchi qo'shimchalarni misollar bilan sanab ko'rsating.
6. Otlarda modal ma'no haqida so'zlang.
7. Otlar tuzilishi jihatdan necha turga bo'linadi? Otdan ot, boshqa turkumlardan ot yasalishini izohlang.
8. Dasturga muvofiq otlarning yasaliishi va tuzilish jihatdan turlariga oid dars ishlanmasini tayyorlang.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1-topshiriq. Badiiy matn.

Endigina akademik litseyni tugatib pedagogika universitetiga o'qishga kirish uchun tayyorgarlik ko'rayotgan Zulxumor bir uyum kitoblarga ko'milib o'tirardi. Qizginaning ko'zi kitob sahifalarida bo'lsa-da, xayoli uzoqlarda... U beg'ubor, ma'sum yoshlikning qanotli orzulariga mahliyo, ro'parasida turgan qadrdon dugonasi Gulchehrani ham payqamas, ko'rmas edi...

Matnni davom ettirib, xulosa qiling. Yaratgan matningizga sarlavha tanlang. Undagi ot yasovchi qo'shimchalarni ajratib sanang.

2-topshiriq. Birinchi qismi *oq, qora, yuqori, o'rta, quyi* so'zlaridan hosil bo'lgan qo'shma otli joy nomlariga misollar keltiring.

3-topshiriq. Ikkinchi qismi *daryo, soy, ko'l, dengiz* so'zlari bilan tuzilgan qo'shma joy nomlariga misollar topib yozing.

4-topshiriq. So'zlarning yozilishiga qarab ma'nosini ayting. Bosh va kichik harflarda, ajratib va qo'shib yozilish sabablarini tushuntiring.

Darsdan tashqari vaqtlarda o'tkaziladigan turli kechalarda, to'garak mashg'ulotlarida joy nomlarini o'rganish, ular ishtirokida tasviriy matnlar yaratish orqali talabalar ijodiy tafakkurini o'stirish mumkin. Bunda badiiy tasviriy vositalar, adabiyot va san'at namunalari (badiiy kitob, surat, kino va videofilm)ga murojaat etish ham yaxshi samaralar beradi.

5-topshiriq. So'zlarning birinchi harfidan yasalgan qisqartma otlarga misol keltiring. Ularning yozilishi va o'qilishini tushuntiring.

6-topshiriq. Qisqartma otlar qatnashgan beshta gap tuzing.

16- mavzu. Sifat soʻz turkumi. Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari, maʼno turlari. Sifatlarning modal shakllari

Reja:

- 1. Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari, maʼno turlari.**
- 2. Sifatlardagi daraja kategoriyasi.**
- 3. Sifatlarning yasalihi.**
- 4. Sifatlarning tuzilish turlari.**
- 5. Sifatlarning modal shakllari**

Tayanch soʻz va iboralar: asliy sifat, nisbiy sifat, ozaytirma daraja, hajm, shakl, belgi, daraja, grammatik kategoriya, affiksatsiya, qoʻshma sifat.

Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari, maʼno turlari.

Sifat — shaxs va narsaning belgisini bildiruvchi soʻzlar turkumi. Shaxs va narsaning belgi-xususiyati (rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, holati, vazni, hidi, oʻrin yoki vaqtga munosabati) ni ifodalaydigan soʻzlar turkumi sifat deyiladi. Sifatlar ot yoki feʼlga bogʻlanib *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?*, *qachongi?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladi: yashil qalam, mitti yulduz, kunbotar tomon, kuzgi tufli, afsonaviy qush, tajang odam, yaxshi oʻqimoq, chiroyli yozmoq.

Sifat narsa-buyum belgisini koʻrsatuvchi mustaqil soʻzgina boʻlib qolmay, gapdagi vazifasiga koʻra ot, otlashgan soʻz, son kabilaming xususiyatlarini aniqlaydi. Nutqning aniqligi, goʻzalligi, rang-barangligi, taʼsirchanligi, ravonligi koʻproq shu turkumdagi soʻzlarni bilish, ularni toʻgʻri, oʻrinli qoʻllash bilan bogʻliq.

Sifatlar predmetdagi qanday belgi- xususiyatni anglatishiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

- a) narsaning rangini bildiradi: oq, qizil, *sariq, yashil, qora, jigarrang, moviy;*
- b) narsaning xususiyatini bildiradi: *maqtanchoq, kamtar, saxiy, yaxshi, yomon, injiq, mehribon;*
- v) narsaning shakl- koʻrinishini bildiradi: *kalta, uzun, qiyshiq, katta, keng, tor, ogʻir;*
- g) narsaning holatini bildiradi: *xafa, xursand, issiq, sovuq, quruq, eski, yangi, tinch, osuda;*

d) narsaning maza-ta'mini bildiradi: *shirin, achchiq, sho'r, nordon, bemaza, laziz*;

e) narsaning hidini bildiradi: *xushbo'y, sassiq, qo'llansa*;

j) narsaning o'rin va vaqt belgisini bildiradi: *bugungi, hozirgi, kechki, devoriy, avvalgi, qishki*.

Yuqorida sanalgan 7 xususiyatni bildirishi sifatning ma'noviy jihatini ifodalaydi. Yuqorida keltirilgan misollarning ma'nosi sifatning leksik xususiyatlarini tashkil etadi. Sifat o'zbek tilida boshqa so'z turkumlaridan o'ziga xos ma'nosi, o'ziga xos yasovchi affikslar va shakl yasovchilarga egaligi bilan ajralib turadi. U belgini o'zicha, yakka holda qo'llanib, ifodalay olmaydi, asosan otga bog'lanib, unga xos belgini bildiradi. Ba'zan fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini anglatishi mumkin: Yaxshi odam yaxshi gapiradi. Ushbu gapdagi yaxshi so'zi otga va fe'lga bog'lanib, narsa va harakatning belgisini bildirarmoqda. Bu xususiyat sifatning morfologik belgisi hisoblanadi. So'roqlari bir xil bo'lgan yaxshi so'zi gapda bog'langan so'ziga qarab sifatlovchi aniqlovchi va hol vazifasini bajarmoqda. Bu sifatning sintaktik vazifasidir.

Asliy va nisbiy sifat. Sifatlar ma'no jihatdan bir-biridan farqlanadi. Ba'zi bir guruh sifatlar bevosita belgi ifodalash xususiyatiga ega bo'lsa, boshqalarida belgi tushunchasi ma'lum bir narsaning boshqa narsaga munosabati asosida anglashiladi. Shunga ko'ra ularni asliy va nisbiy sifatlarga ajratish mumkin.

1. Narsaning belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko'rsata oladigan sifat *asliy sifat* deyiladi. Masalan: yaxshi, katta, uzun, qisqa, oq, qora, semiz, kamtar kabi tub so'zlar asliy sifatlardir.

2. Narsa belgisini o'rin yoki paytga nisbatlash, boshqa narsaga o'xshatish, chog'ishtirish kabi ma'nolar vositasida ifodalaydigan sifat *nisbiy sifat* deyiladi. Nisbiy sifatlar affikslar orqali yasalgan sifatlardan tashkil topadi. Ular ma'no jihatdan

a) belgini biror narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: *g'ayratli yigit, chiroyli surat, devoriy gazeta, ko'rpalik mato*;

b) belgini o'rin va paytga nisbatlaydi: *toshkentlik kishi, yerdagi olma, kuzgi shamol*;

d) belgini narsaning xususiyat, holatga nisbatlaydi: *ko'ngilchan odam, chopqir ot, tirishqoq talaba*.

2. Sifatlardagi daraja kategoriyasi.

Sifatlarga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biri daraja kategoriyasiga egalik hisoblanadi. Bu kategoriya sifatlardagi belgi – xususiyatning ortiq yoki kamligini farqlashga yordam beradi. Shunga ko'ra sifatlarda *oddiy, qiyosiy, orttirma, ozaytirma* daraja shakllari mavjud.

Oddiy darajada narsa belgisi ortiq-kamlik jihatidan qiyos qilinmaydi: *achchiq, go'zal, chiroyli* sifatlarini otga bog'lab ko'rganimizda belgi xususiyat faqat shu predmetga tegishli bo'lib, ikkinchi predmetga qiyoslanmaydi.

Qiyosiy daraja predmetdagi bir belgining boshqasidagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydi. Qiyosiy daraja asosan morfologik usul (*-roq* qo'shimchasi) bilan ifodalanadi: *qizilroq, balandroq, kattaroq* kabi. Ayrim holatda *-roq* qo'shimchasi ishtirokisiz ham qiyosiy darajadagi sifatni hosil qilish mumkin. Bunda qiyoslash, chog'ishtirish ma'nosi gap mazmunidan sezilib turadi. Bunday usulda qiyosiy darajani hosil qilish qolipini quyidagicha ifodalash mumkin: «chiqish kelishigidagi ot+ko'ra» yoki «jo'nalish kelishigidagi ot+qaraganda» shaklida. Masalan: Bu taomdan ko'ra unisi shirin. Bu binoga qaraganda narigisi baland. Ushbu misollardagi shirin va baland so'zlariga *-roq* qo'shimchasini qo'shish shart emas.

Orttirma daraja predmetdagi belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatan eng ko'p, oliy darajada ekanligini ifodalaydi. U ikki usulda hosil qilinishi mumkin:

a) *leksik usul* – bunda sifat oldidan juda, nihoyatda, juda ham singari so'zlari keltiriladi: *juda chiroyli, juda ham shirin, nihoyatda maftunkor*;

b) *fonetik usul* – bunda sifatning bosh qismi olinib, shu sifatning oldidan qo'shib takrorlanadi: *qip-qizil, sap-sariq, dum-dumaloq, tep-tekis* kabi.

Ozaytirma daraja narsa belgisining oddiy daraja holatidan kamligini, kuchsizligini bildiradi: Dilimda orzu balandroq edi. Bu jumlada *–roq* qo'shimchasi darajaning kamligini bildirarmoqda. Agar *–roq* qo'shimchasi sifatdan tushirilsa, kamlik ma'nosi ifodalanmay qoladi. Ayrim rang-tus bildiruvchi sifatlarda narsaning belgisi kamligini, kuchsizligini ko'rsatuvchi qo'shimchalar ham bor. Oddiy darajadagi sifatlarga *–ish*, *–mtir* (*–imtir*) qo'shimchalarini qo'shish orqali ozaytirma daraja hosil qilinadi: *oqish*, *ko'kish*, *qizg'ish*, *sarg'ish*, *qoramtir*, *ko'kimtir*, *oqimtir*, *sarg'imtir* kabi.

3. Sifatlarning yasalishi.

Sifatlarning yasalishi. Yasaladigan boshqa so'z turkumlaridagi kabi sifatlarda ham ikki usulda so'z yasalishi mavjud.

1. *Morfologik usul* – bunda so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida sifatdan sifat, boshqa so'z turkumlaridan sifatlarga yasaladi. Sifat o'zbek tilida eng ko'p so'z yasovchi qo'shimchalarga ega bo'lib, ularning ko'pchiligi ot va fe'ldan sifatlarni yasaydi.

- li* ishli, bilimli, aqlli, qudratli
- chan* ishchan, ko'ngilchan, uyatchan
- chil* epchil, dardchil, izchil
- aki* zo'raki, qalbaki, xonaki
- q* iliq, chanqoq, qaynoq *–iq* yig'iq, bo'g'iq, to'liq
- qoq* urushqoq, tirishqoq, yopishqoq
- chak* kuyunchak, erinchak
- choq* maqtanchoq, tortinchoq
- g'in* qizg'in, ozg'in, sulg'in
- g'un* tuyg'un, turg'un
- qin* sotqin, jo'shqin
- ag'on* bilag'on, qopag'on, chopag'on
- gir* sezgir
- g'ir* olg'ir
- qir* topqir, chopqir va boshqalar.

Sifat yasovchi qo'shimchalar ichida asos oldidan qo'shilib, yangi so'z yasaydiganlari ham bor. Bular asosan o'zbek tiliga fors-tojik tilidan o'zlashgan old qo'shimchalar hisoblanadi.

ba– batafsil, bama'ni, bahaybat

be– besabab, begunoh, bepul, beqiyos

no– noto'g'ri, noqulay, norozi, noinsof

ser– serhosil, serunum, sertashvish, sergap

bad– badnafs, badbashara, badqovoq

xush– xushbichim, xushbo'y, xushvaqt

bar– bardavom, barhayot, barvaqt.

Yuqorida ta'kidlanganidek, keltirilgan yasama sifatlarning asosi ot, fe'l so'z turkumlariga oid so'zlardir.

2. *Sintaktik usul* – bu usul bilan qo'shma sifatlar yasaladi. Qo'shma sifat qismlari qaysi so'z turkumidan ekanligiga qarab quyidagicha bo'ladi:

a) *ikki sifatdan*: qorasovuq, xomsemiz, olachipor

b) *sifat+otdan*: shirinso'z, qorako'z, qimmatbaho, sofdil

v) *ikki otdan*: havorang, bug'doyrang, bodomqovoq

g) *ravish+otdan*: kamunum, kamgap, hozirjavob, kechpishar

e) *ravish*, ba'zan ot va fe'lning sifatdosh shaklidan: tezotar, ertapishar, tinchliksevar, tezoqar

z) *ot+aro* so'zidan: xalqaro, millatlararo, shaharlararo

i) *umum so'zi+otdan*: umumxalq, umumshahar, umumittifoq

Qo'shma sifat qismlari 1956- yilda qabul qilingan imlo qoidalariga ko'ra qo'shib ham, ajratib ham yozilgan. 1995- yilda qabul qilingan imlo qoidalari talabiga ko'ra qo'shma sifat qismlari qo'shib yoziladi. Sifat so'z turkumidagi so'zlarning ikki usulda yasalishidan xabardor bo'lgach, matnda uchraydigan morfologik va sintaktik usulda yasalgan sifatlarni yasama deyishimizga asosimiz bo'ladi: bilimli, sofdil. Tub sifat atamasini qo'shma sifatlarga tadbiq etib bo'lmaydi. Odatda tub sifat deganda tarkibida yasovchi qo'shimchasi bo'lmagan sodda so'zlarni, xususan, sifatlarni tushunamiz. Demak, tub sifatlarni sodda

sifatlar tarkibidan izlash o'rinlidir. O'quvchilardan boshqa so'z turkumlaridagi kabi sifatlarda ham tub so'zlar so'ralsa, hech qanday qo'shimchalar qo'shilmagan sifatlarni misol keltirishadi. Bu - bir jihatdan to'g'ri javob hisoblanadi. Biroq tub so'zlar tarkibida qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra turlaridan ikkitasi (lug'aviy va sintaktik shakl yasovchilar) ishtirok etishi mumkinligini e'tibordan qochirmaslik kerak: katta so'zi tub bo'lgani holda kattaroq so'zi ham shunday. Qizg'ish, ko'kimtir, kattagina so'zlarini ham tub deyilishiga asos bor.

Sifatning otlashishi. Sifatning otlashuvi substantizatsiya deb yuritiladi. Sifatlar otlashganda belgini emas, otlar singari narsa yoki shaxs tushunchasini anglatadi. Sifat nutqda sifatlanmish tushirilib, uning vazifasida sifatlovchi ishlatilganda otlashadi: ko'r (odam) tutganini qo'ymaydi, kar (odam) eshitganini. Otlashgan sifat otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan holda quyidagi vazifalar bajaradi: a) ega: Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi; b) to'ldiruvchi: Mardni maydonda sina; v) qaratqich aniqlovchi: Yaxshining so'zi qaymoq, yomonning so'zi to'qmoq.

Sifatlarning tuzilish turlari.

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari: Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy shakllarga ega bo'ladi.

Sodda sifatlar tarkiban bitta o'zak morfemadan iborat bo'lgan tub va yasama so'zlardan tashkil topadi. Shunga ko'ra ular sodda tub va sodda yasama kabi turlarga bo'linadi.

Mazmunan doimiy belgi anglatuvchi bir o'zakdan tarkib topgan asliy sifat sodda tub sifat deyiladi. Masalan: shirin, baland, oq, uzun, chaqqon, zukko, dono. Bunday sifatlar daraja affikslari bilan qo'llanganda ham tub sifat sanaladi: kattaroq, qoramtir, shiringina, oqish, balandroq kabi. Sifat yasovchi qo'shimchalar vositasida turli so'z turkumlaridan yasalgan sifat sodda yasama sifat deyiladi. Masalan: bilimli, suvsiz, kechki, ishchan, oilaviy, tirishqoq.

Qo'shma sifat birdan ortiq o'zak-negizning o'zaro qo'shilib, bitta belgi tushunchasini anglatadigan yasama sifatlardir. Qo'shma sifatlar qismlarining morfologik tarkibiga ko'ra quyidagi guruhlarini tashkil etadi:

- a) ot+ot: *shirakayf, sheryurak, bezbet, bedana qadam, yer osti*;
- b) ot+sifat: *mushtumzo'r, mirzaquruq, nonko'r*;
- c) sifat+ot: *uzunquloq, qiziqqon, sovuqqon, shumqadam, sofdil, ochko'z*;
- d) sifat+sifat: *olachipor, qora to'riq, qora qizil*;
- e) ravish+ot: *kamgap, hozirjavob, kamquvvat*;
- f) ot + -ar, -mas va -mon qo'shimchali sifatdosh: *mehnatsevar, jonkuyar, lattachaynar, nonyemas, ishyoqmas, ustabuzarmon, ishbilarmon*;
- g) ravish+sifatdosh: *tezpishar, ertapishar, tez oqar, cho'rtkesar*;
- h) olmosh+sifat yoki ravish: *o'zbilarmon, o'zboshimcha*;
- i) son+ yasama sifat: *bir xonali, besh qavatli, bir so'zli*.

Juft sifatlar ikkita so'zning teng bog'lanishi asosida tuzilgan sifatlardir. Juft sifatlar tarkibi har ikkala qismi lug'aviy ma'noli yoki bir qismi lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilishi mumkin.

Har ikkala qismi lug'aviy ma'noli so'zlardan tuzilgan juft sifatlar quyidagi tarkibga ega bo'ladi:

Turli antonim so'zlardan tuziladi: a) tub so'zlardan: *olis-yaqin, og'ir-yengil, oq-qora, past-baland//baland-past, yaxshi-yomon//yomon-yaxshi, yosh-qari, katta-kichik, o'ng-ters*; b) tub va yasama so'zlardan: *uzun-qisqa, haq-nohaq, huda-behuda*; d) yasama so'zlardan: *kerakli-keraksiz, qo'lli-oyoqli, issiq-sovuq*. 2) sinonim so'zlardan tuziladi: *och-nahor, ola-chipor, soya-salqin, o'ydim-chuqur, puxta-pishiq, uzuq-yuluq, mo'min-qobil, xor-zor*.

Bir qismi lug'aviy ma'noli, ikkinchi qismi lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuziladi: *bo'sh-bayov, xom-xatala, chala-chulpa, eski-tuski, egri-bugri, yarimta-yurimta, achchiq-tizziq*. Har ikkala qismi yolg'iz holda ma'no anglatmaydigan so'zlardan tuziladi: *uvali-juvali, dalli-g'ulli, ikir-chikir, ayqash-uyqash*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan ajratilib yoziladi. Biroq ular orasida *-u, -yu* yuklamalari bog'lovchi vazifasida ishlatilganda chiziqcha tushiriladi: *halol-harom/ halol-u harom, issiq-sovuq/ issig'-u sovuq, sog'-salomat/sog'-u salomat kabi*.

Takroriy sifatlar bir xil shaklga ega bo'lgan so'zlarning aynan takroridan tuziladi. Masalan: *baland-baland, mayin-mayin, shirin-shirin*. Ba'zi takroriy sifatlarning birinchi qismida qo'shimchalar mavjud bo'lishi ham mumkin: *poyma-poy, ko'pdan-ko'p, kattadan-katta, xilma-xil, limmo-lim*. Bunday sifatlar ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Sifat gapda asosan aniqlovchi bo'lib keladi. Shunga qaramay u gapda xohlagan gap bo'lagi vazifasida kela oladi:

Katta shaharda yashaydi. (aniqlovchi)

Hamma yoq tinch. (kesim) U chiroyli yozadi. (hol)

Yaxshilar bor bo'lsin! (ega)

Baxillardan do'st chiqmas. (to'ldiruvchi).

Sifat so'z turkumini o'rgatish metodikasi. Sifatni o'rganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan boyitib, murakkablashtirib borishni ko'zda tutadi. O'quvchilar 1- va 2-sinfda sifatning leksik ma'nosini kuzatadilar, sifatga *qanday?, qanaqa?* so'rog'ini berishga o'rganadilar[28-rasm].

28-rasm. 1-sinf ona tili darsligi 2-qism

3-sinfda sifat so'z turkumi sifatida o'rganiladi; 4-sinfda ilgari o'rganilganlar takrorlanib, grammatik materialga bog'liq holda qip-qizil, yam-yashil kabi orttirma darajadagi (atama aytilmaydi) sifatlarning yozilishi o'rgatiladi. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilar nutqi yangi-yangi sifatlar bilan boyitiladi, ularga oldindan ma'lum bo'lgan sifatlarning ma'nosiga aniqlik kiritiladi. Sifatni o'rganish metodikasi uning lingvistik xususiyatlariga asoslanadi. Sifat predmetning belgisi (rangi, hajmi, shakli va ko'rinishi, maza-ta'mi, xarakter-

xususiyati, hidi, vazni, o'rin va paytga mu-nosabati)ni bildiradi. Sifatning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Sifatni tushunish uchun 1-sinfdanoq o'quvchilar e'tibori sifatning otga bog'lanishini aniqlashga qaratiladi. O'quvchilar predmetning belgisini aytadilar, ularda so'roq yordamida gapda so'zlarning bog'lanishini aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi, ya'ni ular gapdagi sifat va otdan tuzilgan so'z birikmasini ajratadilar (atama aytilmaydi)[29-rasm].

28-rasm. 1-sinf ona tili darsligi 2-qism

Keyingi sinflarda bu bog'liqlik aniqlashtiriladi. Shunday qilib, sifatning semantik-grammatik xususiyatlari sifat ustida ishlashni leksik va grammatik (morfologik va sintaktik) yo'nalishda olib borishni talab etadi. Boshlang'ich sinflarda "Sifat" mavzusi quyidagi izchillikda o'rganiladi:

- 1) sifat bilan dastlabki tanishtirish (1-2-sinf);
- 2) sifat haqida tushuncha berish (3-sinf);
- 3) shu grammatik mavzu bilan bog'liq holda ayrim sifatning yozilishini o'zlashtirish (4-sinf).

Sifat bilan (atamasiz) dastlabki tanishtirish (birinchi bosqich) sifatning leksik ma'nosi va so'roqlari ustida kuzatish o'tkazishdan boshlanadi. Shaxs va narsaning belgilari xilma-xil bo'lib, uni rangi, mazasi, shakli, xil-xususiyatlari tomonidan tavsiflaydi. Shunday ekan, sifat tushun-chasini shakllantirish uchun uning

ma'nolarini aniqlash talab etiladi. O'qituvchi rasmi ko'rsatadi, o'quvchilar uning belgilarini aytadilar va yozadilar[30-rasm].

30-rasm. 1-sinf ona tili darsligi 2-qism

Amaldagi darslikda turli rasmlı boshqotirmalar, loyiha ishi, ijodiy ish kabi topshiriqlar berilgan. Ushbu topshiriqlar bajarish jarayonida o'quvchilar atrofimizni o'rab olgan shaxs va narsaning o'z belgilari borligini, ular bir-biridan shu belgilar bilan farqlanishini tushunib boradilar.

O'quvchilarning sifatning leksik ma'nosi haqidagi tushunchalarini chuqurlashtirish va predmetni har tomonlama tasvirlash malakasini o'stirish uchun: berilgan predmetlarning rangi, mazasi, shakli, xususiyatini ifodalaydigan sifatlar tanlash va yozish: *Qanday?* Baland, chiroyli, keng bino. *Qanday?* shirin, mazali, suvli olma. Xulosa chiqariladi: *qanday?*, *qanaqa?* So'rog'iga javob bo'lgan so'zlar predmet belgisini bildiradi. O'quvchilar belgi bildirgan bunday so'zlarning nutqimizdagi ahamiyatini anglashlari uchun sifat ko'p uchraydigan matn tanlanib, avval sifatlarini tushirib qoldirib, so'ngra sifatleri bilan o'qib beriladi va mazmuni taqqoslab ko'rsatiladi. Predmetni aniq tasvirlash uchun uning belgisini bildiradigan so'zlardan foydalanilgani tushuntiriladi. So'zlarni o'zlashtirishlari uchun mashqning quyidagi turlari samarali hisoblanadi:

- 1) so'roq yordamida predmetning belgisini bildirgan so'zlarni tanlash;
- 2) aralash berilgan so'zlardan gap tuzish;

3) matndan *kim?* *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zni va unga bog'langan *qanday?* va *qanaqa?* so'rog'iga javob bo'lgan so'zni tanlab (so'z birikmasini topib) aytish va yozish;

4) tayanch so'zlar va rasm asosida gap yoki kichik hikoya tuzish. Ikkinchi bosqichda asosan ikki vazifa: 'Sifat' tushunchasini shakllantirish hamda o'quvchilar nutqini yangi sifatlar bilan boyitib borish, fikrni aniq ifodalash uchun mazmunga mos sifatlardan nutqda o'rinli foydalanish ko'nikmasini o'stirish hal qilinadi.

"Sifat" tushunchasini shakllantirish o'quvchilarning 'predmet belgisi' degan umumlashtirilgan kategoriyaning o'zlashtirish darajasiga bevosita bog'liq. Shu maqsadda rang, maza, shakl, hajm, xil-xususiyat bildiradigan so'zlar guruhlanadi va shu so'zlarning xususiyatlari umumlashtiriladi. Misol, 3-sinf ona tili darsligida berilgan 99-mashq. Mashq o'quvchilar bilan birgalikda yozma bajartiriladi. Jadvaldagi har bir berilgan ma'lumot o'quvchilarga o'qitirilib, birgalikda muhokama qilinadi.

99-mashq. "Mening uyim qayerda?" deb nomlangan jadvalni to'ldiring. Berilgan so'zlarni mos kataklarga joylang.

<i>qora</i>	<i>Mazali</i>	<i>Yumaloq</i>	<i>Keng</i>
	<i>Shirin</i>	<i>To'rtburchak</i>	<i>O'rta</i>
	<i>Mazasiz</i>	<i>Semiz</i>	<i>Momiq</i>
	<i>Suvli</i>	<i>Ozg'in</i>	<i>Baland</i>
	<i>Suvsiz</i>		<i>Past</i>

99-mashq

Sifatning leksik ma'nosi bilan birga uning xarakterli grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi. Sifatlarning xususiyatlarini umumlashtirish asosida o'quvchilar uning so'z turkumi sifatidagi o'ziga xos ko'rsatkichlarini ajratadilar:

- a) predmet belgisini bildiradi,
- b) qanday? yoki qanaqa? so'rog'iga javob bo'ladi,
- d) gapda otga bog'lanib, shu ot bilan so'z birikmasi hosil qiladi, ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

1-mashq. Sifat yasovchi qo'shimchalarni ajrating. Uning o'rniga sinonim qo'shimchani qo'yib ko'ring.

Onasiz ishq ham bo'lmaydi – qahramon ham, shoir ham. Shu qadar serma'no ona tilimsan, Tarjimon, eng dono ona tilimsan. Ayniqsa, qiz bola uchun hayoli, iffatli, sehrli-sirli, iboli va ochiq chehrali bo'lishdan ham ulug'roq husn yo'q. Bizning jamiyatda bolalarning unumli o'qishi eng katta siyosiy, mafkuraviy, ma'naviy hamda iqtisodiy mavqye kasb etadi. Abdulla Qodiriy o'z romanlariga barcha sharqona axloqiy fazilatlarni yuksak badiiy mahorat bilan olib kirdi. Dunyoda tillar ko'pdir, hammasi ham serjarang, Yolg'izim, sen ulardan ustun demasman, aslo... Sobit ishonch, bepisand karvonim – ona tilim, Ne qo'yma tafakkurlar, ne olim, zakiy zotlar, Izlab topa olmadi chashi ibtidoingni, Mangulik yo'llarida sarbonim – ona tilim!

2-mashq. Nuqtalar o'rniga –li yoki –lik qo'shimchalaridan mos kelganini qo'yib, farqini yozma izohlang.

Mayin..., andisha, or-nomus..., pokiza..., orasta..., hushyor..., mehribon..., idrok... bo'lish, farosat bilan sayr qilish qiz bolaga ko'rkam... bag'ishlaydi. Men senga, deydi o'pka, bir lolazordan bir umrga toza havo yetkazib beraman. Biroq menga zarar... moddalar, tutunlar, noxush hidlar yomon ta'sir ko'rsatadi. Tilingga bol-ey, bo'talog'im, juda aql... gap aytding. Ko'plarning baxtiga o'z...ni jamlab, Shu ulug' binoga bir g'isht qo'ysak bas, Umr o'tajak har lahza uchun Quدرات... qo'l bilan – qo'yaylik haykal. Bu foniyl dahr aro gar shod... istarsan, ko'ngil, Gado... noniga xursand bo'l-u shohga bo'lma hojratmand. Qani

qondosh...ning qadim Turoni, Temur adolati, Navoiy qoni, pok...i, rost...i, idroki, shoni, Kim bo'lib qoldik, aytgil, birodar. Noshukur... bois uchdi baraka, Ukalar akadan olur intiqom, Qarindosh... tamom, qondosh... tamom, O'zing kechirgaysan bizni, Allohim. Aql..., es-xush..., tadbir... inson So'z boshlar, suhbatdosh jim bo'lgan zamon.

Nazorat savollari

1. Asliy va nisbiy sifatlar orasidagi farqni tushuntiring.
2. Sifat va ravish oralig'idagi so'zlar bormi?
3. Darajasi kategoriyasi haqida gapiring.
4. Sifat darajalarini izohlang.
5. Sifatlarning yasalishiga misollar keltiring.
6. Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlariga izoh bering.
7. Sifatlarda sintaktik kategoriyalarning voqelanishini tushuntiring
8. Boshlang'ich sinfda sifat so'z turkumi yuzasidan o'quvchilarga qanday bilimlar beriladi va ular qanday izchillikda shakllantiriladi?
9. Sifatni o'rganish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirish yuzasidan qanday mashqlar o'tkazasiz?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1-topshiriq. Har bir sifat yasovchi qo'shimcha ishtirokida kamida 3 ta so'z yozing.

-li, -siz, -gi, -ki, -qi, -iy, -viy, -chan, -dor, ser-, ba-, bo-, be-, no- , -choq, -chak, -qir, -kir, -g'ir, -gir, -q, -k, -iq, -ik, -simon, -ag'on, - ma.

2-topshiriq. Sifatning har bir ma'no turiga 6 tadan misol toping.

3-topshiriq. Berilgan so'zlarni tarkibiy qismlarga ajrating. Sifat yasovchi qo'shimchalarni aniqlang.

1. Yo‘lning ikki betidagi qoramtir oq, qizil daraxtlarning tanga-tanga barglari iliq quyosh nuridan marvariddiyek tovlanadi. (O‘.Umarbekov). 2. Uning chaqnoq ko‘zlari, siyrak qoshi, o‘ychan turishi katta bardoshni, sadoqatini, aqlini aks ettirib turadi. (Yo‘ldosh Sulaymon). 3. G‘iyos aka yumshoq ajriq ustiga yonboshladi. (N.Fozilov). 4. Mehmon degan unaqa sergap bo‘lmaydi-dedi ayyorlarcha kulib, (S.Ahmad). 5. Bo‘m-bo‘sh otxonaning eshigi lang ochiq turar edi. (O‘.Hoshimov). 6. Avaz dahlizdan rangdor vassali, sertokcha uyga kirdi. (P.Qodirov).

4-topshiriq. Berilgan so‘zlarga *-li, -ser, -mand, -dor, -bo, -siz* qo‘shimchalarini qo‘shing. Ularning qanday ma’no ifodalashini ayting.

Namuna: Shirali, go‘shtsiz, sersavlat, davlatmand.

17-mavzu. Son soʻz turkumi

Reja:

1. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, maʼno turlari.
2. Hisob soʻzlari (numerativlar)
3. *Bir* sonining oʻziga xos grammatik xususiyatlari. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari.

Tayanch soʻz va iboralar: miqdor va tartib sonlar, dona, sanoq, chama, jamlovchi sonlar, sanoq soʻzlari.

Sonning leksik-grammatik xususiyatlari, maʼno turlari.

Narsaning, *miqdori, sanogʻi* yoki tartibini bildirib, *qancha? nechta? nechanchi?* soʻroqlaridan biriga javob boʻladigan soʻzlar son deyiladi. Sonlar sifat singari belgi tasavvuri bilan aloqador boʻlib, narsaning miqdori, sanogʻi va tartibiga koʻra belgisini ifodalaydi: beshta kitob, uchala talaba, birinchi kurs kabi.

Hozirgi oʻzbek tilida ikki xil raqamdan foydalaniladi:

a) arab raqami. Matematik hisob-kitobda, yil, oy, kun kabilarni ifodalashda qoʻllaniladi: 1, 2, 3... 1 sentyabr, 2021-yil kabi.

b) rim raqami. Arab raqamiga nisbatan kam qoʻllaniladi: asrlar, yirik hajmli badiiy asarlarning boblari rim raqamida beriladi. Miqdorni rim raqamida ifodalash barcha oʻquvchilar uchun qiziqarlidir. (X (10), XX (20), XXX (30), XL (40), L (50), LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC (90), C (100), CC (200), CCC (300), CD (400), D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900), M (1000)).

Son narsaning aniq yoki noaniq miqdorini ifodalash xususiyatiga egaligiga koʻra tildagi koʻp, oz, bir oz singari umumiy miqdor bildiruvchi soʻzlardan farqlanib turadi. Sonlar quyidagi grammatik belgilarga ega:

1. Sonlar ot bilan birikkanda soʻz oʻzgartiruvchi affikslar olmaydi, aksincha ularning oʻzi otning aniqlovchisi vazifasini bajaradi: Oʻn sakkiz yashar yigit. birinchi oʻrinda bormoq.

2. Ba‘zan son va sifat birgalikda otning aniqlovchisi vazifasini bajarishi mumkin. Bunday holda son aniqlovchi vazifasida kelgan sifatdan avval joylashadi: Beshta baland bino, uchta qora qo‘y.

3. Son gapda asosan aniqlovchi va kesim vazifasini bajaradi: Mehnat kishini uchta balodan saqlaydi: yurak siqishdan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Bu xotinning joni bitta emas, mingta (A.Qahhor).

4. Ba‘zan sonlar fe‘l oldidan kelib, ravish singari hol vazifasini bajaradi: U ariqning labidagi oshrayhon bargidan uch-to‘rtta uzib keldi.

5. Sonlar boshqa so‘zlardan yasalmaydi, ya‘ni son yasaliş tizimiga ega emas. Biroq ba‘zi sonlardan ot yoki fe‘l yasalişı mumkin: uch+lik, ikki+lanmoq kabi.

6. Sonning o‘ziga qo‘shiluvchi –inchi, -ov, -ala, -ta, -tacha, -lab,- larcha affikslari shakl yasovchilar bo‘lib, sonning bir turidan boshqa turini hosil qiladi.

2. Hisob so‘zlari (numerativlar)

Son otga bog‘langanda ular orasida maxsus hisob so‘zlar, ya‘ni numerativlar ishlatiladi. Numerativlar kilogramm, gramm, botmon, pud, so‘m, tiyin, dona, nafar, hovuch, qarich, kilometr, qadam, gektar, soat, minut, daqiqa, soniya singari ot turkumiga mansub so‘zlardan tashkil topadi. Hisob so‘zlar o‘zidan oldin turgan sonlar bilan birgalikda gap bo‘lagiga ajratiladi, bu bo‘lak doimo sifatlovchi aniqlovchi bo‘ladi.

Sonlar ma‘no xususiyati va grammatik belgilari jihatidan dastlab ikki guruhga bo‘linadi: 1. Miqdor son. 2. Tartib son.

Miqdor sonlar narsa – predmet miqdorini sanash orqali ifodalaydi. Ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

a) sanoq son – narsaning miqdorini sanab ko‘rsatishga xizmat qiladi: bir, ikki, uch kabi. Sanoq son affikssiz qo‘llanadi: ikki kishi, uch kitob, olti qalam kabi;

b) dona son – predmetlarning yakka, donalab sanaladigan miqdorini bildiradi. U son asosiga –ta qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi: beshta, o‘nta, ikkita;

d) dona son hosil qiladigan –ta qo'shimchasini ba'zi hisob so'zlar bilan almashtirib qo'llash mumkin:

ikkita – ikki dona olma

uchta – uch nafar qiz

ikkita – ikki bosh sigir

bitta – bir tup ko'chat;

v) chama son – predmetning taxminiy miqdorini anglatadi. U son asosiga quyidagi qo'shimchalarni qo'shish orqali hosil bo'ladi:

-tacha o'ntacha (qalam), beshtacha (qo'y)

-larcha yuzlarcha (odam), minglarcha

-lab yuzlab (odam), minglab (kitob).

Ba'zan ikki sonni juftlash orqali ham chama ma'nosi ifodalanadi: besh-o'n (odam), bir-ikki (kishi).

g) jamlovchi son – predmetlarning donalab sanalishidan tug'ilgan sonni, miqdorni jamlash, birlashtirish orqali ifodalaydi:

-ov oltov, beshov

-ala ikkala, uchala

-ovlon beshovlon, to'rtovlon;

Jamlovchi son hosil qiluvchi yuqoridagi qo'shimchalar barcha sonlarga qo'shilavermaydi. Ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, o'n (jami yettita) sonlariga qo'shiladi.

d) taqsim son – predmetlarning taqsimlanish miqdorini anglatadi. U son asosiga –tadan qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi: beshtadan, o'ntadan. Taqsimlanish ma'nosi ikki sonning takrorlanishi bilan ham hosil qilinishi mumkin: o'nta-o'nta (o'ntadan) konfet tarqatildi.

2. Tartib son bir xildagi predmetlarning sanash vaqtida joylashish tartibini, ish – harakatning bajarilish tartibini anglatadi. Tartib son son asosiga –*nchi* (-*inchi*) qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilinadi. Shunga ko'ra nechanchi? so'rog'iga javob bo'ladi: *uchinchi parta, beshinchi mashq, ikkinchi kelishlari* kabi.

Tartib son ayrim hollarda sanash vaqtidagi tartibni emas, balki narsaning turini bildirishga xizmat qiladi: *o‘ninchi g‘altak (ip), beshinchi lampa, uchinchi kalish* kabi.

1. *Bir* sonining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari.

Bir sonining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari.

Sonlar ichida *bir* soni o‘ziga xos grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir soni yuqorida qayd etilgan sonlarga xos leksik-gramatik xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga o‘ziga xos ayrim xususiyatlarga ham ega:

1. Ilgari tilga olinmadan predmet nomini ifodalaydigan ot oldida kelib, gumon va noaniqlik ma’nosini ifodalaydi: Maqsud aka Oybek ikkovimizga kula-kula bir voqeani aytib bergan edi. (Z.Saidnosirova)
2. Miqdor anglatadigan so‘zlari, so‘roq olmoshlari yoki narsa so‘zidan oldin *bir* so‘zini kiritish bilan gumon, noaniqlik ma’nosidagi ravishlar yasaladi: *bir necha, bir qancha, bir nima, bir narsa, bir zum, bir payt* kabi.
3. *Bir* so‘zi fe‘l, ot, sifat, ravish oldida kelib, kuchaytiruv ravishi (juda, g‘oyat) va kuchaytiruv yuklamasi (hatto) kabi ma’noni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Bir chiroyli, bir yoqimli shamol turdi.* (Said Ahmad)
4. *Bir* so‘zi sifatlovchi-sifatlanmish orasida kelganda ham ma’noni kuchaytiradi: *Gulnor uchun bir baxt shu uchrashuv bo‘ldi.* (A,Q)
5. Ayiruv chegaralov yuklamalari(-gina, faqat) vazifasini bajarib, ayrish, chegaralash kabi ma’nolarni ifodalaydi: *Kamtarlik ham bir xislat* (“Tafakkur gulshani”). Mening ishonchim bir sensan. Bundan *bir* so‘zigina faqat vazifa bajargan.
6. Bog‘lovchi vazifasida kelib, uyushiq gap bo‘laklarini yoki qo‘shma gap qismlarini bog‘lashga xizmat qiladi: *Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning (Maqol).*
7. *Bir* so‘zi o‘zi bog‘lanib kelgan so‘z bilan “hech kim”, “hech qanday” olmoshlari ma’nosida keladi: *Kunlik normasini bajarmagan bir kishi qolmadi.*

8. Kesim vazifasini bajarib kelganda, birdamlik, o'xshashlik, umumiylik ma'nosini ifodalaydi: *Kemaga tushganning joni bir (Maqol). Odamning tili bilan dili bir bo'lsin.*

9. *Bir* sonidan olmosh, ravish, ot va fe'l yasaladi: *bir necha, bir narsa, bir zum, bir payt, birlik* kabi.

Sonlarning otlashishi. Gapda otning so'rog'iga javob bo'ladigan va ot kabi ko'plik, egalik, kelishik shakllarida kela oladigan son otlashgan son hisoblanadi. Beshga, uchni, ikkimiz, ikkinchilar. Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot-kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifasini bajaradi: Besh- o'nning yarmi. Beshni uchga qo'shsa, sakkiz bo'ladi.

Son so'z turkumini o'rgatish metodikasi. „Son"ni o'rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan-sinfga o'tgan sayin boyitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi. Boshlang'ich ta'limda son uch yo'nalishda o'rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlash.
2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.
3. Sonlarning imlosi ustida ishlash.

Son boshlang'ich sinflarda quyidagi izchillikda o'rganiladi:

- 1-sinf 4-chorakda *nechta?*, *qancha?* so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsaning sanog'ini, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;
- 2-sinf 3-chorakda 1-sinfda o'tilgan tushunchalar to'ldirilib, mustahkamlanadi.

—3-sinf 4-chorakda „Son — so'z turkumi" tushunchasi kiritiladi. O'quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog'lanib kelishi yordamida aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi. Bularni o'rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi.

—4-sinfda sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, harfiy sonlar, qo'sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o'ntacha,

beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so'm, tiyin so'zlari bilan qo'llanishi va shu so'z bilan bitta so'roqqa javob bo'lishi o'rganiladi. O'quvchilarning sonlarni otga bog'lanishi, so'roqlar yordamida sonni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish ko'nikmalari o'stiriladi.

4-sinf ona tili darsligi. 132-mashq.

Mashq sharti. Sonlarni o'zi bog'langan so'zlar bilan birga ko'chiring. Sanoqni bildirgan sonlarning tagiga chizing. Ularning yozilishini yodingizda tuting.

Ilgari arablar va musulmon xalqlar hisob amallarini so'zlar yordamida bajarar edilar.

Hindlar esa har bir sonni raqamlar bilan ifoda etardilar.

Hindlarda to'qqizgacha sanoq tartibi bore di.

IX asrda mashhur olim al-Xorazmiy hind hisobiga yangilik kiritdi. U bir raqami yoniga bitta halqa qo'ydi. Olim o'n raqamini yaratdi.

Mirkarim Osim

Shunday qilib, sonning leksik-semantik va grammatik xususiyati uni leksik va grammatik aspektda o'rganishni taqozo etadi. Son grammatika va imlo o'qitishdagi suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o'rganiladi. Bu metodlar son yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga bog'liq holda tanlanadi. Agar o'quvchi son haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki suhbat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi.

„Son — so'z turkumi" sifatida unga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi:

a) shaxs;

b) narsalarning sanog'ini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'ladi;

d) gapda otga bog'lanib keladi;

e) gapda ikkinchi darajali boiak vazifasida keladi.

Sonni o'rganish yakunida o'quvchilar quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari lozim:

1. Sonning sanoq va tartib ma'nolarini bildirishini.
2. Son nechta?, qancha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'lishini.
3. Son otga bog'lanib kelishini.
4. Son gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishini.
5. Sonlarni imlo jihatdan to'g'ri yozishni.
6. Og'zaki va yozma nutqda sonlardan to'g'ri va o'rinli foydalana olishni.
7. Sonlarga shakldosh so'zlar topishni.
8. Matndagi sonlarni boshqa miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirishni.

Har bir grammatik mavzu bir necha darsda o'rganiladi. Shuning o'ziyoq o'qituvchilardan har bir darsda o'rganiladigan grammatik material tabiatidan kelib chiqib metod, usul va ish turlarini belgilab olishni, muayyan darslikdan kelib chiqib, darsning texnologik xaritasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Nazorat savollari

1. Sonning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Sanoq sonlarning hisob so'zlari bilan qo'llanilishiga misollar keltiring.
3. Sonlar qanday miqdorni bildiradi?
4. -ov, -ala qo'shimchalari qanday sonlarga qo'shiladi?
5. Qo'shma son qismlari qanlay joylashadi?
6. O'lchov so'zlari deganda qanday so'zlarni tushunasiz?
7. O'lchov so'zlarining qanday ma'no turlarini bilasiz?
8. Sof o'lchovni bildiradigan so'zlar bilan farq matn ichida o'lchov bildiradigan so'zlarni ayting.
9. Sonlar qanday miqdorni bildiradi?
10. Qo'shma son qismlari qanday joylashadi?
11. Hozirgi o'zbek tilida faol qo'llanadigan sonlar qaysilar?
12. Son bilan sinonim bo'lgan qanday so'zlarni bilasiz?

13. Sonning grammatik ma'no va vazifalarini vujudga keltiruvchi vositalar haqida ma'lumot bering.

14. Sonning ot va sifat bilan qiyoslab tavsiflang.

15. Hisob so'zlarining qo'llaninishi xususida ma'lumot bering.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan matndan son turkumiga mansub so'zlarni ajratib ko'chiring va morfologik tavsif bering.

Shu voqeadan so'ng quyosh ikki qayta zaminni yoritib, ikki marta mag'rib sari bosh qo'ydi. Uchinchi bor mashriqni qizartirib ko'tarilar chog'ida qorayib turgan tuxumsimon kema atrofida harakat sezildi. Avvaliga uch quloq keladigan chigirtkasimon temir maxluq - uzoqdan turib boshqariluvchi sayyorapoy ko'rindi. U to qosh qorayguncha yon atrofda izg'ib yurdi. Keyin iziga qaytdi. Kemaning yumaloq tuynukchalarida nur ko'rindi.

(T.Malik. —Davron)

2-topshiriq. Maqollarda tushirib qoldirilgan so'zlarni tiklang. Har ikki qo'llanishdagi sonning sintaktik vazifasini aniqlang.

NAMUNA: Tayog'i yo'g'on birni yiqar - to'ldiruvchi. Tayog'i yo'g'on kishi bir kishini yiqar - aniqlovchi.

1. O'ttizida er atangan, qirqida sher atanar.
2. O'q birni oldirar, so'z - mingni.
3. To'qqizida bo'lmagan aql, to'qsonida ham bo'lmas.
4. Tayog'i yo'g'on birni yiqar, so'zi yo'g'on mingni yiqar.
5. Yuzga kirsang ham hunar o'rgart.
6. To'qqizida qanday - to'qsonida shunday.

3-topshiriq. Hayotingizdagi eng muhim sanalar va ular bilan bog'liq voqealarni hikoya qiling. Sonlarning qo'llanishiga e'tibor qarating.

Test topshiriqlari

Test-1

1. Ot soʻz turkumi, unga xos grammatik kategoriya(xususiyat)lar, otlarning yasalishi, ot yasovchi qoʻshimchalar tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?
A) morfologiya
B) morfologiya va sintaksis
C) morfologiya va soʻz tarkibi
D) morfologiya va soʻz yasalishi
2. Qaysi qatordagi soʻzlar faqat ot turkumiga mansub?
A) kelma, oʻqima, tugma
B) gazlama, childirma, koʻrsatma
C) yasama, qaynatma, toʻqima
D) yigirma, sekinlama, surma.
3. Qaysi qatorda faqat otlar berilgan?
A) uchqun, toʻlqin, bilimdon, qalamdon
B) yongʻin, toshqin, tuzdon, kuldon
C) tuygʻun, keskin, qumdon, xumdon
D) soʻlgʻin, turgʻun, suvdon
4. Qaysi javobda otga xos boʻlgan sintaktik vazifa notoʻgʻri koʻrsatilgan?
A) ega vazifasida keladi.
B) kesim vazifasida qoʻllanadi.
C) undalma vazifasida kelmaydi.
D) toʻldiruvchi vazifasida keladi
5. Ot qaysi soʻz turkumidagi soʻzlar bilan birika olmaydi?
A) ot, sifat
B) olmosh

- C) ravish, fe'l
- D) ot mustaqil so'z turkumlarining barchasi bilan birika oladi
6. Ot turkumi uchun asosiy belgi nimadan iborat?
- A) o'ziga xos yasallish tizimiga ega va gapda gapning har qanday bo'lagi vazifasida kela oladi.
- B) son, egalik, kelishik kabi grammatik ko'rsatkichlarga ega
- C) ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish bilan birika oladi.
- D) otning asosiy belgisi predmetlik ma'nosini ifoda etish
8. Qaysi qatorda "oy" so'zi ot turkumiga xos sintaktik vazifani bajargan?
- A) Oy osmon dengizida suzib bormoqda.
- B) Uydan oy yuzli qiz chiqib keldi.
- C) Oy borib, omon kel, o'g'lim!
- D) B, C
9. Bir xil grammatik ma'noga ega bo'lgan so'zlarni toping.
- A) kitob, bahor, a'lochi, bog'
- B) o'qimoq, orzu, bilim, erishmoq
- C) qovun, gul, bola, qush
- D) shirin, oqish, qor, yashil
10. Qaysi qatordagi hukm noto'g'ri?
- A) ot sifat bilan birika oladi
- B) ot son bilan birika oladi
- C) ot olmosh bilan birika olmaydi
- D) ot fe'l bilan birika oladi

Test-2

1. Ot antonimlarni toping.
- A) olov, suv, o't, muz
- B) xursandlik, sevinch, quvonch, shodlik
- C) g'alaba, mag'lubiyat, foyda, zarar
- D) A,C

2. Ot sinonimlarni aniqlang.
- A) rohat, azob, kulgi, yig'i
 - B) nur, shu'la, yog'du, ziyo
 - C) ovoz, tovush, un, sado
 - D) B, C
3. Otga xos eng to'g'ri hukm qaysi qatorda berilgan?
- A) ega vazifasida keladi
 - B) kesim vazifasida keladi
 - C) to'ldiruvchi vazifasida keladi
 - D) barcha gap bo'lagi vazifasida kela oladi
4. Qaysi qatordagi so'zlar ot turkumiga mansub?
- A) uchirma, suzma, bog'lama
 - B) yasama, qaynatma, to'qima
 - C) ko'rsatma, birikma, jamg'arma
 - D) yigirma, gazlama, surma.
5. Qaysi qatorda ot antonimlar mavjud?
- A) keldi–ketdi
 - B) savol-javob
 - C) oq-qora
 - D) o'y-xayol
6. Ot sinonimlar berilgan qatorni toping.
- A) odam – inson - kishi – kimsa – bashar
 - B) avval – ilgari – burun – oldin – qadim
 - C) hamma - barcha – bari – jami – butkul
 - D) uyatsiz – benomus – behayo – hayosiz
7. Otlarning gapda bajaradigan vazifalari to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.
- A) undalma bo'lib keladi B) bosh bo'lak vazifasini bajaradi
 - C) ikkinchi darajali bo'lak bo'lib keladi D) A,B,C.
8. Faqat mavhum otlar qatorini toping.
- A) bola, daftar, qishloq B) gul, zafar, shahar

C) shodlik, sevgi, kulfat D) yo‘l, daraxt, vodiya

9. Mavhum otlar qatorini toping.

A) uyqu, jahl B) soch, kiprik C) quyosh, tutun D) gul, orzu

10. Atoqli ot asosida paydo bo‘lgan turdosh otlar qatorini toping

A) asal, rayhon, arslon, muhabbat

B) anor, lola, shirin, to‘qson

C) yetmish, bultur, turdi, ra‘no

D) rentgen, xosiyatxon, michurinchilar, amper

Test-3

1. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat sifat so‘zlardan iborat?

A) yong‘in, toshqin, tuzdon, quldon B) uchqun, to‘lqin, bilimdon, qalamdon C) so‘lg‘in, turg‘un, suvdon D) yorqin, ozg‘in, gapdon, qadrdon.

2. Sifat otga bog‘langanda, so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar qaysi qismga qo‘shilishi mumkin? A) otga B) sifatga C) vaziyatga qarab otga yoki sifatga D) har ikkalasiga birdan qo‘shilishi mumkin.

3. Qaysi qatordagi so‘zlar faqat sifat so‘zlardan iborat? A) yetuk, sharqiroq, yosh B) so‘lg‘in, turg‘un, majburan C) sotqin, to‘lqin, bilimdon D) ertalab, toshqin, shifobaxsh

4. Qaysi so‘zlar sifatga mansub? A) teshik, tuzoq, o‘roq B) qo‘rqoq, yumuq, siniq C) kichik, chiniq, yutuq D) kurak, sochiq,

5. Qaysi qatorda sifat o‘rnida qo‘llangan otlar berilgan?

A) asfalt ko‘cha, atlas ko‘ylak

B) otning yaxshisi, bolalarning kattasi

C) oltin uzuk, kumush qoshiq

D) A,C

6. Predmetning o‘rin va paytga ko‘ra belgisini bildiruvchi sifatlar qatorini toping.

A) ochiq, yosh, keksa B) keng, katta, uzun

C) ichki, ertalabgi, kuzgi D) oq, sariq, ko‘k

7. Sifat harakat belgisini bildirgan qatorni aniqlang.

A) ko‘k parda, oq qog‘oz, sariq gul

- B) qattiq ta'sirlanmoq, yaxshi o'qimoq, sodda kiyinmoq
 C) iliq tabassum, sovuq muomala, sho'x bola
 D) mehribon ona, ziqna odam, yo'rg'a ot
8. Qaysi qatordagi so'zlar faqat sifat so'zlardan iborat?
 A) tuyg'un, keskin, butunlay B) so'lg'in, turg'un, majburan
 C) uchqun, to'lqin, bilimdon D) jonkuyar, yorqin, yuzaki
9. Barhayot, farg'onacha, dilkash, yapaloq so'zlari qaysi turkumga oid?
 A) ot turkumiga B) ravish turkumiga C) olmosh turkumiga D) sifat turkumiga
10. Ushbu so'zlarning qaysi biri sifat turkumiga xos?
 1) qotishma; 2) moslama; 3) qo'shma; 4) uydirma; 5) tenglama; 6) hovliqma.
 A) 1,3,4
 B) 1,3,6
 C) 3,5,6
 D) 3,4,6

Test-4

1. Kasr sonni toping.
 A) Ikki hovli qo'shib yuborilgan edi.
 B) ... qizarib-bo'zarib, ketmondek oyning yarmi ko'rinadi.
 C) ... to'rt-beshtacha chakana havaskorlargina kelibdi.
 D) Novvoyxonadan ikkita issiq non olib chiqay.
2. Aralash sonni toping.
 A) yarim, chorak, nimchorak
 B) ikkidan bir, uchdan ikki, to'qqizdan besh
 C) o'ttiz ikki, sakson sakkiz, bir yuz ellik besh
 D) uch yarim, olti butun o'ndan besh, ikki butun uchdan bir
3. Bir so'zi qaysi gapda chegaralash ma'nosini bildirgan?
 A) U Toshkentdan vakil bo'lib kelgan bir rus kishi bilan gaplashmoqda.
 B) Choy mahalida bir kulib, bir yig'lamsirab, o'zi, bolalari to'g'risida gapirdi.
 C) Vodiylarni yayov kezganda, Bir ajib his bor edi menda.
 D) Hammamiz imtihonlardan yaxshi o'tdik, bir Ahmadning mazasi bo'lmadi.

4. Qaysi javobda jamlovchi son shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha berilgan?
- A) -ta B) -lab C) -lar D) -ovlon
5. Chama sonni toping.
- A) Ularning har ikkalasi ham shu to'g'rida o'ylar edi.
- B) ...to'rt-beshtacha chakana havaskorlarga kelibdi.
- C) Lekin ular yiqqan kitoblar chol yiqqan kitoblarning o'ndan biriga ham teng kelmaydi.
- D) Hozir ular bo'lajak shiyponning to'rtinchi ustunini tayyorlashyapti.
6. Qurbon ota ikkinchi samovarga xumdan suv olib quymoqda edi. Shugapdagi tartib sonning sintaktik vazifasini belgilang.
- A) kesim B) ega C) to'ldiruvchi D) aniqlovchi.
7. Qaysi qatorda sonlarni yozishda imlo xatoga yo'l qo'yilgan?
- A) bitta, ikkita B) uchchala, to'rttala
- C) besh-o'n, ellik-oltmishtacha D) uchdan bir, beshdan uch
8. Sifatlarga qo'shib keluvchi -roq, -g'ish, -imtir, -ish; sonlarga qo'shib keluvchi -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab kabilar qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra qaysi turiga mansub?
- A) -roq, -g'ish, -imtir, -ish shakl yasovchi; -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab so'z yasovchi
- B) -roq, -g'ish, -imtir, -ish so'z yasovchi; -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab shakl yasovchi
- C) sanab o'tilgan qo'shimchalarning barchasi shakl yasovchi
- D) -roq, -g'ish, -imtir, -ish so'z o'zgartuvchi; -ta, -tadan, -tacha, -larcha, -ala, -lab so'z yasovchi
9. Ki hisob ichra bor edi o'n lak,
Har laki o'n tuman kelib beshak.
(Navoiy)Navoiyning misralarida qo'llangan bir lak nechaga teng?
- A) yuz B) ming C) o'n ming D) yuz ming
10. Qaysi qatordagi sonlarga jamlovchi son hosil qiluvchi qo'shimcha qo'shilsa, o'zakda o'zgarish ro'y beradi?

A) to‘rt, besh B) sakkiz, o‘n C) olti, uch D) ikki, yetti.

Ona tili darslarida foydalanishga tavsiya etiladigan metodlar va texnologiyalar

Hozirgi vaqtda ta‘lim jarayonida o‘qitishning zamonaviy metodlari keng qo‘llanilmoqda. O‘qitishning zamonaviy metodlarini qo‘llash o‘qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan.

O‘qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyanishiga sharoit yaratadi, shu bilan bir qatorda, boshqaruvchilik, yo‘naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o‘quv jarayonida o‘quvchi asosiy figuraga aylanadi. Dars jarayonida har xil metodlardan foydalanish o‘qituvchini izlanishga va o‘quvchini o‘z ustida ishlashga erkinfikrlashga undaydi. Metod shunday tanlanishi kerakki unda o‘quvchi o‘zini erkin tuta olishi, fikrlarini ravon aytishi, mavzuni juda yaxshi o‘zlashtirilishi lozimligi muhim ahamiyatga ega. Ma‘lumki, hozirgi kunda interfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo‘lib, ularning aksariyati tajriba-sinovdan o‘tib, yaxshi natija bergan.

Keng qo‘llaniladigan usullar – «Klaster», «Aqliy hujum», «Davom ettir», «Taqdimot», «Blits-so‘rov», «Muammoli vaziyat» kabilardan foydalanib, darsda samarali natijalarga erishish mumkin.

Darsning o‘tilgan mavzuni so‘rash qismida «Sinkveyn», «Teskari test», «Aql charxi» metodlarini, yangi mavzuni tushuntirish qismida «Insert», «Pinbord», «Zinama-zina», «Bumerang» texnologiyalarini, mavzuni mustahkamlash qismida «Venn diagrammasi», «Baliq skeleti», «Nima uchun? », «Qanday? », «Konseptual jadval», «Nilufar guli» kabi grafik tashkil etuvchilar hamda «Tushunchalar tahlili», «T-jadval», «Rezyume», «Kungaboqar», «Charxpalak» metodlarini, uyga vazifa

berishda «FSMU», «Klaster», «Bo‘g‘inlar zanjiri», «BBB» metodlarini qo‘llash dars samaradorligini ta‘minlab, o‘quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi.

Ona tili darslarida ham yuqorida sanab o‘tilgan interfaol metodlardan tashqari «Ha... yo‘q», «Ta‘rif egasini top», «Men kimman?», «Domino», «Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi ...) ortiqcha», «Sirli sandiqcha metodi», «Harfni his qilish» metodlari kabi didaktik o‘yinlardan foydalanish mumkin.

O‘yin vaqtida o‘quvchilar o‘zini erkin tutadi, bilimini namoyon etgisi keladi. Natijada o‘quvchida ishonch, qat‘iyat paydo bo‘ladi. Munozaraga kirishishni o‘rganadi. Fikrini asoslashga odatlanadi. Bunda o‘quvchilarning yoshi, bilim darajasi inobatga olinishi lozim. O‘quvchilarga har darsda bir xil dars o‘tish ularning zerikishiga olib keladi va mavzuga bo‘lgan e‘tiborini pasaytiradi. Bunday holatlarning oldini olish uchun dars mashg‘ulotlari jarayonida turli xil qiziqarli metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Turli xil qiziqarli metodlardan foydalanish o‘quvchilarning diqqatini oshiradi. Masalan o‘quvchilarga «Bo‘g‘in» mavzusini o‘tayotgan o‘qituvchi «Bo‘g‘inlar zanjiri» metodidan foydalanishi mumkin. Bunda birinchi aytilgan so‘zning oxirgi bo‘g‘ini keying so‘zning birinchi bo‘g‘iniga to‘g‘ri kelishi kerak bo‘ladi. Namuna: maktab – tabrik; rassom – somsa va shu kabi zayilda davom etadi. Bu metoddan o‘quvchilarda o‘tilayotgan yangi mavzuni mustahkamlash bilan birga ularning tezkor fikrlashlari, so‘z boyligini aniqlash maqsadida ham foydalansa bo‘ladi.

“Diagramma Vena”

Bu usuldan ham boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida foydalanish mumkin.

Bu metodda ikkita oval figuralarning kesishmasidan foydalaniladi. Doirachalar uchta bo‘lib, bunda birinchi va uchinchi doirachalar ichiga berilgan berilgan topshiriqning farqli jihatlari yoritilsa, o‘rtadagi doirachaga ularning umumiy o‘xshash tomonlari yoziladi.

Bu usulni asosan ikki toifadagi narsalarni farqlash uchun yoki xususiyatlarni ajratishni o‘rganib oladilar. Bu usul yordamida o‘quvchilar o‘quvchilar mavzuga oid alohida sifatlarni, xususiyatlarni ajratishni o‘rganib oladilar.

Masalan, ona tili darsligidagi son – soʻz turkumining maʼno turlari haqida tushunchaga ega boʻladilar.

Bu darsda biz «Diagramma Vena» usulini quyidagi tartibda qoʻllash mumkin:

Sanoq sonlar.

Tartib sonlar

1. Birinchi yarim doira ichiga sanoq sonlar haqida.
2. Ikkinchi yarim doirachaga tartib sonlar haqida.
3. Ularning oʻxshash tomonlarini 3-daira ichiga yozing, deb topshiriq berish mumkin.

Bu topshiriqni bajarish uchun oʻquvchilarga vaqt beriladi va vaqt tugashi bilan har bir guruhdan bittadan oʻquvchi chiqib, yozganlari bilan boshqa guruhdagi oʻquvchilarni tanishtiradi. Oʻquvchilar qarsak chalib ragʻbatlantiriladi.

Bu metodni oʻquvchilarning bilim saviyasiga qarab oʻqish darslarida foydalanish mumkin. Bu usul orqali oʻquvchilar tanqidiy, tahliliy va ijodiy fikrlashga oʻrganadi. Oʻqituvchi fikrlashga shay turgan oʻquvchilarni oldiga muammoli savol qoʻyib, uni anriqlashtirish, echimini torpishga undaydi. Bu esa albatta, oʻqituvchining oʻz ustida muntazam ishlashiga, ijodiy qobiliyatiga va koʻproq izlanishiga bogʻliq.

Ushbu bobning boshida taʼkidlab oʻtkanimizdek, interfaol metodi asosan oʻquvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, ularning darsdagi faolligini oshirishning taʼminlaydi. Bu esa albatta, oʻqituvchining oʻz ustida ishlashiga, ijodiy qobiliyatiga va koʻproq izlanishiga bogʻliq. Oʻqituvchining fikrlashga shay turgan oʻquvchilarni oldiga muammoli savol qoʻyib, uni aniqlashtirish, yechimini topishga undaydi.

Qarorlar shajarasi

Qarorlar shajarasi - usuli asosan o'tilgan mavzularni takrorlash hamda umumlashtirish maqsadida foydalaniladi. Unda bolalar kichik guruhlariga bo'linadi, har bir guruh birorta mavzudan (misol uchun, "Sonlarni yozilishi") tushgan masala bo'yicha belgilangan vaqt davomida (3-5 daq.) topshiriq bajaradi. So'ng 1-guruh, 2-guruhga, 2-guruhga 3-guruhga, 3-guruh 4-guruhga o'z topshiriqlarni davom qilish uchun beradi. Bunday harakat har bir guruhga o'z topshirigi qaytguncha bajariladi. Keyin guruhlar o'z masala bo'yicha berilgan topshiriqni navbati bilan taqdim etadi va baholanadi.

"Aql charxi"

"Aql charxi" usulida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi.

Bu o'yinda ikki yoki uchta o'quvchidan iborat guruhchalar ishtirok etadi. Birinchi o'quvchi mavzuga doir terminlardan birini aytadi. Ikkinchi o'quvchi birinchi o'quvchi aytgan terminni qaytaradi va o'zi ham bitta termin aytadi. Uchinchi o'quvchi avvalgi ikkita terminni qaytaradi va bitta termin qo'shib aytadi. Yana birinchi o'quvchiga navbat keladi, u ham avvalgi uchta terminni qaytaradi va o'zi bitta termin qo'shib aytadi. Qaysi o'quvchi adashib ketsa yoki aytilgan terminiarni qaytarib aytsa, o'yindan chiqadi. Shu tariqa o'quvchilar guruhi davom etadi o'yinni tashkil etishda maqsad aniq bo'lishi va o'quvchilarning qaysi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlariga e'tibor qaratilishi muhim. Masalan; son - so'z turkumiga tegishli so'zlarni ayting:

1-o'quvchi: ikki

2- oquvchi: ikki - uch

3- o'quvchi: ikki – uch, o'quvchi

1- o'quvchi: ikki – uch, o'quvchi, birlashib

2- o'quvchi: ikki – uch, o'quvchi, birlashib, to'rtta

3- o'quvchi: ikki – uch, o'quvchi, birlashib, to'rtta, daraxt

1-o'quvchi: ikki – uch o'quvchi birlashib to'rtta daraxt ekishdi.

O'quvchi so'zlarni ketma-ket aytishda xatoga yo'l qo'ysa, o'yindan chiqadi. Boshlang'ich sinfda ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qish motivini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Chunki motiv o'quvchilarni ta'lim jarayoniga qiziqtiradi, darsga faol qatnashishiga, bilimlarni puxta egallashga undaydi. Interfaol metodlar o'qish motivini rivojlantirishga katta yordam beradi.

"Baxtli tasodif"

"Baxtli tasodif" usuli. Bu usul orqali mavzu yuzasidan uyga berilgan topshiriqlarni nechog'li o'rganilganligini aniqlash oson bo'ladi. Buning uchun qog'ozdan kartochkalar tayyorlanadi va har bir kartochkaga 2-3 tadan savollar qo'yiladi. Faqat bitta kartochkaga "Yutuq "5" baho" deb yoziladi. Shu yutuqli kartochka kimga nasib qilsa, "Baxtli tasodif" sohibi hisoblanadi va bugungi darsda eng yuqori ballni oladi. Savolli kartochkalar olgan o'quvchilar ham savollarga bergan javoblari asosida baholanadilar. bunday usullar o'quvchida bilimga ishtiyoq uyqg'otadi. O'quvchi darslarga puxta hozirlik ko'rishga intiladi.

Egri-bugri (zig-zag)

Egri-bugri (zig-zag) usuli darslik yo'q yoki uni soni oz bo'lsa, «oson» yangi mavzuni o'rganish, takrorlash, umumlashtirish maqsadida foydalaniladi. Unda bolalar kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh birorta mavzu (misol uchun, «Uy va yovoyi hayvonlari») bo'yicha bitta masalani belgilangan vaqt (5-8 daq.) davomida bu masalani o'rganadi yoki takrorlaydi, shunday qilib o'zlashtiradi. So'ng 1-guruh vakillari boshqa guruhlariga borib, ularga o'z masalani tushuntirib beradi. Bundan keyin o'qituvchi o'sha guruhlariga bu masala bo'yicha savollarni beradi va javoblarni baholaydi. Shu bilan birga tushuntirilgan bolalarga ham baho quyiladi. Bu amal oxirgi guruh o'z masalani tushuntirguncha takrorlanadi.

«Bumerang»

«Bumerang» texnologiyasi. Mazkur texnologiya bir mashg'ulot davomida o'qib materialini chuqur va yaxlit holatda o'rganish, ijodiy tushunib yetish, erkin egallashga yo'naltirilgan. U turli mazmun va xarakterga, (muammoli, munozarali,

turli mazmuli) ega bo'lgan mavzularni o'rganishga yaroqli bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oldi hamda bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarishi, navbat bilan o'quvchi yoki o'qituvchi roliga bo'lishi, kerakli balni to'plashiga imkon beradi.

«Bumerang» texnologiyasi tanqidiy fikrlash mantiqni shakllantirishga imkoniyat yaratadi: xotirani, g'oyalarni, fikrlarni, dalillarni yozma va og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ta'lim bilan bir qatorda mazkur metod tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi:

- jamo'a bilan ishlash mahorati;
- muomalalik;
- xushfe'llik;
- ko'nikuvchanlik;
- o'zgalar fikriga hurmat;
- faollik;
- rahbarlik sifatlarini shakllantirish;
- ishga ijodiy yondoshish
- o'z faoliyatining samarali bo'lishiga kiziqish;
- o'zini xolis baholash.

«Beshinchisi (oltinchisi, yettinchisi ...) ortiqcha» metodi.

«Oshxona jihozlari», «Qushlar», «Uy hayvonlari va parrandalar» kabi mavzularini o'rganishda yangi mavzuni mustahkamlash uchun mazkur metodni qo'llash ijobiy natija beradi. Bunda mavzuga oid to'rtta va taalluqli bo'lmagan (*ortiqcha*) bitta so'z (*tushuncha, fikr*) beriladi. O'quvchilar ana shu so'zni (*tushuncha, fikr*) aniqlaydilar. Yozuv ekranda ko'rsatiladi. O'quvchilar ortiqcha so'zni aniqlashadi.

Uy hayvonlari: *sigir, qo'y, toshbaqa, ot, it*. So'ng bu so'zlar ishtirokida gap tuzish topshirig'i beriladi va tuzilgan gaplar asosida axloqiy tarbiya beriladi.

Namuna: Ot - insonning eng ishonchli do'sti. O'quvchilar tomonidan tuzilgan gaplar asosida o'quvchilar qalbida ona tabiatga muhabbat uyg'otiladi, uy hayvonlariga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishga o'rgatiladi.

«Harfni his qilish» metodi.

“Harfn yoki soʻzni his qilish” metodida oʻquvchilar tik turgan holatda boʻladi. Eng oxirida turgan oʻquvchi orqasiga oʻqituvchi tomonidan ruchkaning orqa tomoni bilan harf yoki soʻz yoziladi. Keyingi oʻquvchi oldingi oʻquvchi orqasiga yozadi. Va shu tariqa davom etadi. Birinchi partadagi oʻquvchi oʻzining orqasiga yozilgan harfni his qilib sinf yozuv taxtasiga kelib yozadi.

Bu metodni koʻpincha nafaqat harf shaklida 4-5 sinf oʻquvchilarida qoʻllash mumkin, balki 5-6 sinf oʻquvchilariga ikki uch harfli soʻz shaklida ham qoʻllash mumkin. Bu metodni kichik yoshdagi oʻquvchilarga darslarda dam olish daqiqasi sifatida qoʻllash mumkin. Darslarda bu kabi **enerjayzer** metodlarni qoʻllash oʻquvchilarning faolligini oshirishda katta ahamiyatga ega. Darslarni samarali tashkil etishda quyidagi oʻyinlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq. «Baliq ovi», «Kim hakam», «Taqdimot-tadqiqot», «Piramida», «Matn tuzib koʻr, aqling boʻlar zoʻr», «Raketa», «Toʻgʻri notoʻgʻri», «Xatosini top», «Xotira mashiqi», «Boʻgʻin», «Moʻjizalar maydonchasi», «Maqol», «Soʻzdan soʻz yasash» oʻyinlaridir.

«Sirli sandiqcha» metodi.

Sirli sandiqcha metodi ham oʻquvchining mantiqiy fikrlashini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu metoddan foydalanish uchun oʻquvchilar guruhlariga boʻlinadi. Oʻqituvchi doskaga 4 ta mavzu nomini ilib ular haqida hech qanday maʼlumot yozmaydi. Masalan, Soʻz turkumlaril mavzusi oʻtilganda: ot, sifat, son, feʼl kabi. Sirli sandiqchada esa soʻz turkumlariga oid maʼlumotlar, misollar yozilgan boʻladi. Oʻquvchilar bu maʼlumotlar qaysi soʻz turkumiga tegishli boʻlsa qogʻozni shu soʻz turkumi tagiga qistirib boradi. Oʻqituvchi bajarilgan ishni tahlil qiladi va

ragʻbat kartochkalari beradi. Eng koʻp *ragʻbat* kartochkasi toʻplagan guruh gʻolib boʻladi.

Ot	Sifat	Son	Feʼl

“Kim hakam” oʻyini.

Oʻtilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida “*Kim hakam*” oʻyini olib boriladi. Bunda oʻquvchilardan diqqat, tezkorlik, hozirjavoblik talab etiladi, Oʻquvchi fikrini jamlashga harakat qiladi. Oʻqituvchi tomonidan maʼlumotlar tezkorlik bilan oʻqiladi. Bunda har bir guruh aʼzolari toʻgʻri maʼlumotlar uchun-“*qizil kartochka*”, notoʻgʻri maʼlumotlar uchun-“*sariq kartochka*”larini koʻtarishadi. Natijalarni aniqlab borish uchun har bir guruhga nazoratchilar biriktiriladi.

“Piramida” oʻyini.

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida “*Piramida*” oʻyini olib boriladi. Bunda Toʻrtala guruhga alohida mavzular beriladi, guruh aʼzolari berilgan mavzu boʻyicha barcha maʼlumotlarni maxsus kartochkalarga yozishadi va piramida tasvirlangan koʻrgazmaga yopishtirib chiqadilar. Natijalar tekshiriladi notoʻgʻri va takrorlangan maʼlumotlar olib tashlanadi va qolgan natijalar hisoblanadi. Eng koʻp maʼlumot yozgan guruhlar taqdirlanadi.

Bunda oʻquvchilar oʻtilgan mavzuni egallaganlik va mavzu boʻyicha tushunchalarni oʻzlashtirib olganlik darajasi aniqlash, oʻz bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish , oʻzlarining bilim darajalarini baholay olish, yakka va guruhlarda ishlay olish , safdoshlarining fikriga hurmat bilan qarash , shuningdek oʻz bilimlarini bir tizimga solishga oʻrgatadi.

“Matn tuzib koʻr, aqling boʻlar zoʻr”

Oʻquvchilar monitordan uzatilgan rasm asosida, berilgan muddatda matn tuzishadi. Tuzilgan matnda undov, modal, taqlid soʻzlar ishlatilishi kerak. Mazmunli va undov, modal, taqlid soʻzlardan koʻp ishlatgan matn egalari gʻolib boʻlishadi.

“Kungaboqar” metodi.

Kungaboqar rasmi o'rtasida unlilar, uning atrofida esa, undosh harflar yozilgan bo'ladi. O'quvchilar undosh va bitta unli harflarni qo'shib, bir necha so'zlar tuzishadi. O'yin davomida o'rtadagi unlilarni almashtirish ham mumkin. O'quvchilar mustaqil ravishda daftarlariga tuzgan so'zlarini yozadilar. Bu jarayonda hamma o'quvchilar baravar ishtirok etishadi. O'qituvchi esa mashg'ulot davomida eng faol qatnashganlarni rag'batlantirib, baholab boradi.

Ushbu usuldan yozuv darslarida ham, alifbe darslarida ham foydalanishimiz mumkin. O'quvchi qancha ko'p harf o'rgansa shu harflarni qo'shib so'z yasay oladi. Birinchi va ikkinchi kungaboqarda berilgan harflardan shunday so'zlar yasashimiz mumkin. Masalan: *olam, olcha, ota, osmon, usta, uka, uxa*.

Alifbe darsligi tugagandan so'ng 1-sinf ona tili kitobida dastlab o'quvchilarga "Tovush va harf" haqida ma'lumotlar beriladi. Mavzular sekin-asta murakkablashib boradi. Bu holat muayyan qiyinchilik tug'dirib, biroz bo'lsa-da o'quvchilarning darsdan zerikishiga sabab bo'ladi. Shunday holatlarda interaktiv metodlardan foydalanish samarali natija beradi. Yuqorida ko'rsatilgan kungaboqar metodimiz ham bunga yaqqol misol bo'ladi. "Tovush va harf" bo'limining dastlabki mashqlari ham o'quvchilarning og'zaki nutqini shakllantirish uchun berilgan. Ushbu metod orqali darsni mustahkamlash mumkin. Bu usul ona tili darslarini qiziqarli tashkil etish, darslarda o'quvchilarning toliqib qolishlarining oldini olish va qisqa vaqt davomida ko'proq o'quvchilarni baholashga xizmat qiladi.

"Sinkveyn" metodi.

Sinkveyn so'zining ma'nosi "beshlik" bo'lib, "Qofiyalanmagan besh qatorlik she'r" degan ma'noni anglatadi. O'quvchilar "Sinkveyn" metodidan foydalanib, qofiyalanmagan besh qatordan iborat she'r yozadilar. Bunga ko'ra birinchi qator bitta so'zdan iborat bo'lishi va bu ot so'z turkumiga oid so'z bo'lishi, ikkinchi qator ikkita so'zdan iborat bo'lishi va bu sifat so'z turkumiga oid so'zlar bo'lishi, uchinchi qator uchta so'zdan iborat bo'lishi va bu fe'l so'z turkumiga oid so'zlar bo'lishi, to'rtinchi qatorda to'liq bir maqol keltirilishi va beshinchi qatorda birinchi qatordagi so'zga sinonim bo'lgan bir so'z qo'yilishi mumkin. Ushbu metoddan 2-, 3-sinflarga o'tgandan keyin o'quvchilar so'z turkumlari haqida tushunchalarga ega

bo‘lganlaridan so‘ng foydalanishi mumkin. 2-sinf ona tili darsligida so‘z bo‘limida shaxs va narsaning nomini, harakatini, belgisini, sanoq va tartibini bildirgan so‘zlar haqida ilk morfologik tushunchalar berilgan. O‘qituvchi o‘quvchining fikrini tinglaydi va shu bilan birga, o‘quvchilarni ham birbirlarining so‘zlariga e‘tibor bilan qarashga o‘rgatadi. E‘tiroz yoki qo‘shimchalar ham “hurmatli”, “sizlarning fikringizga qo‘shilgan holda”, “bizning ham ayrim fikrlarimiz bor edi” kabi so‘zlar orqali bildiriladi. Bu tarzda tashkil etilgan darsda o‘quvchi hech qanday tazyiqsiz erkin fikrlay boshlaydi va o‘z fikrlarini ochiq bayon etadi, boshqalarni ham hurmat qilishga o‘rganadi.

Boshlang‘ich ta‘limda ona tili o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, lug‘at boyligini oshirish, og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish (*ya’ni to‘g‘ri o‘qish va yozish*) ga, fonetika, leksika, so‘z yasalishi va gramatikaga oid bilimlarni o‘rganish uchun zamin yaratishga xizmat qilishi lozim. Ma’lumki, ona tili darsida ham lug‘at ishlarini o‘tkazish o‘quvchilarda o‘zi uchun notanish bo‘lgan so‘zni izohi haqida qiziqish paydo bo‘ladi. Bu so‘zlarning izohini topishda o‘quvchining o‘zi mustaqil izlanishi maqsadga muvofiqdir. Bunda quyidagi metod o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish bilan bir qatorda lug‘at bilan ishlashga ham o‘rgatadi.

Darslarda interaktiv usullar qo‘llashni shunday tashkil etish kerakki, bunda sinfdagi barcha o‘quvchilar faollashishi zarur, ya’ni dars o‘tish jarayonida o‘quv materiallarining ma’lum bir qismi o‘quvchilar tomonidan mustaqil o‘rganiladi. O‘qituvchi o‘quv jarayoni tashkilotchisi, rahbari, nazoratchisi hamdir. O‘quvchilarning sinfda o‘zini erkin his qilishi va o‘quv faoliyati uni emotsional jihatdan qoniqtirishi lozim, ana shundagina u o‘zining fikrlarini erkin bayon qila oladi.

“Yuksalish yo‘li”

O‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarga aralash ta‘lim jarayoni haqida ma’lumot berilib, ushbu o‘quv jarayonida ishtirok etish yo‘riqnomasi bilan tanishtirildi. O‘quvchilarga monitorda sayyoramizdagi mavjud tog‘ va cho‘qqilar haqidagi video ko‘rsatilib, ularda cho‘qqilar haqidagi tasavvurlar paydo qilindi. Mazkur tasavvurlar zaminida yangi ta’limiy o‘yin tashkil etilib, o‘quvchilarda cho‘qqini zabt etish istagi

uyg'otildi. Ushbu istakka bilim evaziga to'plangan rag'batlar orqali yetishish mumkinligi tushuntirildi. Ta'limiy o'yin "*Yuksalish yo'li*" deb nomlanib, o'quvchilar to'plangan rag'batlarning miqdoriga qarab yuqorilab boradi va marra (cho'qqi) ga chiqadilar.

Yangi mavzular chorak davomida sinf-dars usulida turli metodlarni qo'llash orqali o'tib borildi. *Nearpod platformasi* orqali shakllantirilgan darsga yangi mavzuning interaktiv topshiriqlar, video va elektron shakllari joylashtirilgan bo'lib, o'quvchilar ushbu ma'lumotlar bilan tanishgandan so'ng o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarib boradilar. O'quvchilarning o'zlashtirish natijalariga ko'ra har bir mavzu uchun 3 xil qiyinlik darajadagi turli xil topshiriqlar tuzildi. Topshiriqlar quiz test, matnni kerakli so'zlar bilan to'ldirish, lug'at ustida ishlash, xatoni topish, xatosiz yozish kabilardan iboratdir. Topshiriqlar o'quvchining o'zlashtirish darajasiga qarab berib borildi. O'quvchilarning natijalari monitoring tarzda o'qituvchiga ulashiladi.

Bu metod o'quvchi shaxsini shakllantirishga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etishga yordam beradi, topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchida o'ziga nisbatan ishonchni, motivatsiyani oshiradi, ta'limda shaxsiy natijalarga erishishni kafolatlaydi. Bajarilgan topshiriqlar asosida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlari mustahkamlanib bordi. O'quvchining o'zlashtirish natijalariga ko'ra topshiriqning qiyinlik darajasi o'zgarib turdi. O'quvchilar har bir topshiriqni bajargach ma'lum bir qiymatdagi rag'batga ega bo'ldilar. To'plangan rag'batlar keyingi bosqichga o'tish uchun zamin bo'lib, o'quvchini marra (cho'qqi) ga yaqinlashtirdi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchi mavzuga oid ma'lumotlardan mustaqil foydalanib, o'z ustida ishlashi uchun imkoniyat yaratildi.

Bu o'quvchi shaxsini shakllantirishga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etishga yordam beradi, topshiriqni bajarish jarayonida o'quvchida o'ziga nisbatan ishonchni, motivatsiyani oshiradi, ta'limda shaxsiy natijalarga erishishni kafolatlaydi. Bajarilgan topshiriqlar asosida o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlari mustahkamlanib bordi. O'quvchining o'zlashtirish natijalariga ko'ra topshiriqning qiyinlik darajasi o'zgarib turdi. O'quvchilar har bir topshiriqni bajargach ma'lum bir

qiymatdagi *rag'bat tegiga* ega bo'ldilar. To'plangan *teglar* keyingi bosqichga o'tish uchun zamin bo'lib, o'quvchini marra (cho'qqi)ga yaqinlashtirdi. *Rag'bat* teglari 3 xil qiymatda bo'lib, 2 santimetr, 1 detsimetr va 1 metr. O'quvchilar "Yuksalish yo'li" marrasiga yetish uchun ma'lum masofani (masalan, 5 metr) bosib o'tish mumkin. O'quvchilar *rag'bat teglaridagi* qiymat bo'yicha harakatlanadi. Masalan, o'quvchida 8 sm bor. Demak, 8 sm masofani bosib o'tgan. O'quvchilar *rag'bat teglarini* yaxlitlash imkoniga ham ega bo'ladilar. 10 sm qiymatdagi *rag'bat tegiga* ega bo'lgan o'quvchi uni 1 dm almashtiradi. Shunday davom etadi: $1\text{sm}=1\text{dm}=10\text{dm}=1\text{m}$.

Topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchi mavzuga oid ma'lumotlardan mustaqil foydalanib, o'z ustida ishlashi uchun imkoniyat yaratildi. Chorak yakunida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi aniqlanadi.

Rag'batlantirish usulini takomillashtirishning pedagogik tizimi aralash ta'limning o'ziga xos xususiyatlarini, o'quvchilarning xilma-xil ehtiyojlarini, ta'lim texnologiyasi va innovatsiyalarining rivojlanish sur'atlarini hisobga olgan holda chuqur o'ylangan va yaxlit yondashuvni talab qiladi.

Rag'batlantirish, sodda qilib aytganda, ma'lum bir vaqt ichida muayyan turdagi xatti-harakatlarni boshlash uchun quvvat beradigan iroda deyish mumkin. *Rag'batlantirish* o'quvchi-yoshlarni darslar davomida yanada faol bo'lishga, harakatga undaydi. U o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishga yordam beradigan motivator sifatida ishlaydi. Mana shu quvvat ichki yoki tashqi to'siqlarni yengib o'tishga imkon beradi.

Aralash ta'lim jarayonida *rag'batlantirish* usulini takomillashtirishning pedagogik tizimi subyektiv bo'lgan, ammo qadriyatlarga yoki vazifani bajarishdan zavqlanishga mos keladigan harakatlar natijasi deb hisoblangan ichki motivatsiyani anglatadi. Aralash ta'lim jarayonida *rag'batlantirish* usulini takomillashtirishning pedagogik tizimi tushunishning kaliti bo'lib, bu insonning qadriyatlari yoki istaklariga bo'lgan munosabatdir. O'quvchilarga yoqadigan usullardan biri ularni dars davomida *rag'batlantirish*dir. Bu ularning ongida moddiy mukofotdan ko'ra

yuqori o‘rin tutadi. Aralash ta’lim jarayonida rag‘batlantirish o‘quvchilarning xulq-atvor va kognitiv majburiyatlarini rivojlantirishning eng yaxshi usuli hisoblanadi³.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2006 йил. 616-бет.
2. A.Nomozov. N.Allayorova. Ona tili/O‘quv qo‘llanma. – Samarqand.: SamDU nashriyoti, 2021. -148 bet
3. K. Qosimova J, S.Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev. Boshlang‘ich ta‘lim fakulteti talabalari uchun darslik. - T.: «NOSHIR», - 2009. 352 bet
4. A.Hojiyev. “O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi”/Oliy o‘quv yurtlarining filologiya fakultetlari o‘qituvchi va talabalari uchun qo‘llanma. O‘qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent.: - 2007. 167-bet.
5. Q. Sapayev. “Hozirgi o‘zbek tili” (morfemika, so‘z yasalishi va morfologiya) /O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2009. 36-bet.
6. O‘rmonova Dilfuza Mamasalievna. Takrorlash va mustahkamlash darslarini “4K” modeli asosida tashkil etishda kolloborativ muhitda foydalanish usullari. Innovative Development in Educational Activities. 2023/3. 11-22 betlar
7. Asilova G.A. O‘zbek tili. Darslik. – T.: “Yosh kuch”, 2018. – 436 b.
8. N.B. Adizova, R. X. Jumayev, R.A. Qo‘ldoshev, S.R. Ismatov. Ona tili o‘qitish metodikasi (o‘quv qo‘llanma)- Buxoro: "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2021. -288 b.
9. A.G‘ulomov, M.Qodirov, M.Ernazarova, va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2012, 380 bet.

1. Z.E. Azimova, M.X. Jumakulova. Aralash ta’lim jarayonida rag‘batlantirish metodini takomillashtirishning pedagogic tizimi. ADU Ilmiy xabarnoma.20024/(78). Andijon 2024-yil 14-20b

- 10.B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova, T. Niyazmetova. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi - Toshkent : Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. - 184 b.
- 11.Mirzaqulov T. Grammatika o‘qitishning lingvistik asoslari. T.: “O‘qituvchisi”, 1994 .
12. M.EToirova. Ona tili/ Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinf uchun darslik II qism.T.:”Novda Edutainment”2023.-95 b
- 13.D.Baynazarova, M.EToirova. Ona tili/ Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 4-sinf uchun darslik I qism.T.:”Novda Edutainment”2023.-86 b
14. S. Kuranov. Ona tili/ Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 2-sinf uchun darslik III qism.T.:”Novda Edutainment”2023.
- 15.M.EToirova. Ona tili/ Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 3-sinf uchun darslik II qism.T.:”Novda Edutainment”2023.-88 b
- 16.D.Sh.Yuldasheva. Ona tili/ Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 1-sinf uchun darslik II qism.T.:”Novda Edutainment”2023.-88 b
- 17.Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D., Mirzaahmedov A. Ona tili (umumiy o,,rta ta‘lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik). – T.: “Manaviyat”, 2017. – 160 b
- 18.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (A.Madvaliyev tahriri ostida). 5 jildli. Ikkinchi jild. – T. O'zME, 2006. – 671 b
- 19.A.M.Shofqorov. Kelishik shakllarini o‘rganishda zamonaviy metodlardan foydalanish.<https://cyberleninka.ru/article/n/>
20. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva. Ona tili. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi. –T.:”IQTISOD-MOLIYA”.2007.276b
- 21.D.A.Nurmanova, D.M.Jamoliddinova / Ona tili darslik, Andijon. “Omadbek print number one MChJ nashriyoti” – 2024 yil. 282 b.

22. Z.E. Azimova, M.X. Jumakulova. Aralash ta'lim jarayonida rag'batlantirish metodini takomillashtirishning pedagogic tizimi. ADU Ilmiy xabarnoma. 20024/(78). Andijon 2024-yil 14-20b
23. www.ziyonet.uz
24. www.edu.uz
25. www.kitobxon.uz
26. www.tdpu.uz
27. www.pedagog.uz